

Віталій Тельвак

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

Михайло Грушевський – одна з найвизначніших постатей новітньої вітчизняної історії, основоположник національної історіографії, автор фундаментальної “Історії України-Руси”, справедливо названої національною метрикою українського народу. Його життя та творчість невіддільні від буремної епохи кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. Період, упродовж якого розгорнулася різнобічна діяльність М.Грушевського, характерний також інтенсивними процесами інституціоналізації та професіоналізації української історичної науки, в яких він не тільки брав безпосередню участь, але й нерідко визначав пріоритетні шляхи та напрями. Постать ученого з тим величезним, як на одну людину, доробком вражає багатогранністю духовних обширів і діяльності. Його

здібності організатора та дослідника, плідність його праці склали справжню епоху в українській історії та науці.

Михайло Грушевський народився 17 (29) вересня 1866 р. в м. Холм Люблінської губернії (сьогодні Хелм, Польща), де його батько був учителем російської мови та словесності в місцевій греко-уніатській гімназії. Невдовзі батька перевели на Кавказ, де у Ставрополі та Владикавказі пройшли дитячі та юнацькі роки майбутнього історика. Його спогади про ті часи невеселі: відсутність друзів-ровесників, постійні переїзди з місця на місце, виключно доросле оточення та нестача дитячої літератури гнітили Михайла, для нього дитинство – це “...сіра, гнітюча нудьга”¹. Єдиними товаришами були батьки – Сергій Федорович та Глафіра Захарівна. Вчений подає у “Споминах” їхні яскраві та емоційні портрети. Батько – “тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар’єри, а для роботи самої” – мав найбільший вплив на Михайла, прищепив йому працьовитість, сумлінність, любов до книжки. Батько був автором надзвичайно популярного в Російській імперії підручника “Первая учебная книга церковно-славянського языка”, що неодноразово перевидавався та розійшовся в сотнях тисяч примірників. Від матері – жінки “характеру ... дуже замкненого, скупленого в собі”, із “сильно розвиненим моральним аскетизмом”, “побожністю” – М.Грушевський багато “одідичив” у своїй психіці; вона виховувала його в дусі релігійного та сімейного “пієтизму”. Саме під впливом батька, що був сповнений “стихійної любові до українського народного елементу” у Михайла в ранніх роках формується “національно романтичне почуття”, підкріплене нечастими поїздками на Київщину, де проживали численні родичі. Як згодом згадував М.Грушевський, інтерес до української культури та історії пробудився у нього ще в дитинстві. Він із захопленням читав збірки українських пісень, зібрані М.Максимовичем, “Сербські пісні” в українському перекладі М.Старицького, “Історію слов’янських літератур” О.Піпіна та В.Спасовича, твори П.Куліша та Т.Шевченка².

У 1880-1886 роках М.Грушевський навчався в Першій класичній гімназії у Тифлісі. Туди Михайло потрапив на правах безкоштовного пансіонера з волі свого батька, на той час інспектора народних шкіл Терської губернії. Рішення батька віддати його на повний пансіон (тобто навчання та проживання) зрілий вчений називав “трагічним”, оскільки тоді у нього з’явилися “виразні прикмети тяжкого психічного пригнічення”, які можна пояснити підлітковим віком та раннім усвідомленням власної “відмінності”

від ровесників³. Великою трагедією для Михайла стала майже одночасна смерть навесні 1882 р. від епідемії братів Захара та Федора і сестри Марії. Через кілька років ще немовлям помер брат Василь. Михайло гостро відчував відчуженість від однолітків, рано почав викладати свої думки на папері, а з 1878 р. - регулярно пробувати сили в письменстві. Під час навчання в гімназії замкнутість юнака зросла, він шукав розради у читанні літератури, збиранні найменших відомостей про Україну. Зауважимо, що зацікавленість Грушевського літературою не обмежувалася лише українськими авторами, серед його улюблених письменників зустрічаємо І.Тургенєва, Ф.Шпільгагена, А.Доде, Е.Золя. Уже в гімназії Михайло самостійно вивчив українську мову та вирішив присвятити своє життя рідному народові. 15 листопада 1883 р. він записав у щоденнику: "Ось ці дні задумав я, що гарно було би зробитись ватажком гурту українського, зробитись, як то кажуть, передовим бойцом усіх хлопців, любящих свою Вкраїну"⁴. В 1884 р., дізнавшись адресу І.Нечуя-Левицького, М.Грушевський надіслав йому свої перші твори та, захочений похвалою письменника, надрукував у наступні роки під псевдонімом Михайло Заволока два оповідання - "Бех-аль-Джугур" у галицькій газеті "Діло" та "Бідна дівчина" у херсонському збірнику "Степ"⁵. Варто відзначити, що серед ранніх творів Михайла була не лише проза, але й численні поетичні твори. Зацікавленню молодого Грушевського рідною історією та культурою значно сприяло знайомство із "Київською Старовиною". На її сторінках він уперше зустрівся із працями В.Антоновича. Власне статтею останнього "Київ, його доля та значення з XIV по XVI ст." починався перший випуск часопису. Згадуючи про вплив перших річників "Київської Старовини" на формування свого світогляду, зрілий учений зазначав: "1883 рік, власне, й пішов у мене на таку громадську і національно-політичну самоосвіту, самовиховання на матеріалі і за вказівками "Киевской Старини"⁶. Значення українських часописів, насамперед таких, як "Київська Старовина" та "Основи" було настільки вагомим для Михайла, що, як він сам писав "...духом я ввійшов в київський осередок дуже сильно і широко"⁷. Тоді ж, у гімназійні роки, почалося знайомство юнака з історичними творами М.Костомарова та М.Максимовича. Таким чином, вже на час закінчення гімназії Грушевський знаходився під впливом українофільських федералістичних концепцій ідеологів і засновників київської історичної школи. Тому природним був вибір Михайлом для продовження навчання Київського університету Святого Володимира, де викладав В.Антонович, чиїм заочним учнем він себе вважав.

Підсумовуючи гімназійний період свого життя, М.Грушевський вже у зрілому віці писав: “Мій світогляд формувался в поміркованім ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закраскою. Культурно-наукові інтереси поглиблялись, я закладав для них наукові підвалини не засобами школи, а приватної лектури; громадсько-політичний зміст лишався досить плиткий”⁸.

Київський університет був обраний М.Грушевським не випадково: Київ він вважав вогнищем українського культурного життя. Батько юнака, наляканий студентськими заворушеннями 1884 р. погодився з такими планами сина, тільки отримавши від нього обіцянку не брати участі в жодних студентських гуртках⁹. М.Грушевський одразу з дивовижним для оточуючих запалом поринув у навчання, скрупульозно і докладно виконуючі всі вимоги та вказівки викладачів. Його педантичність і ретельність навіть породжували серед однокурсників підозру у кар’єризмі. Зосереджений на внутрішніх переживаннях і шукаючи розради та опори у вірі, студент Грушевський у перші роки навчання не привертав до себе уваги однокурсників.

Перші два курси Михайло присвятив вивченню програмних предметів, студіюючи греку та латину. У листі до улюбленого гімназійного вчителя М.Горяєва він скаржиться на надлишок загальних курсів та класичних мов, що забирає час для заняття історією¹⁰. Студент вдається до давно перевіреного методу – самоосвіти. Відрадою для нього були два семінари, які провадили професори Ф.Фортинський із загальної історії та В.Антонович з давньої російської історії. Але до активної семінарської роботи Михайло включився тільки з другого курсу. У 1887/88 р. він підготував дві роботи у названих семінарах. У семінарі В.Антоновича юнак опрацював тему про південноруські господарські замки в середині XVI ст., яку завершив рефератом, прочитаним того ж року на семінарі. З реферату вийшла стаття, котра у 1890 р. була надрукована в “Известиях Киевского университета”¹¹ і дістала схвальний відгук київського наукового середовища. Так, П.Голубовський відзначив її цінність, зазначивши, що автор подав стислий, але місткий образ колонізаційних степових теренів України на підставі опублікованого актового матеріалу. “Праця п. Грушевського, - писав він, - читається з великою цікавістю та легкістю, а за сумлінністю обробки матеріалів і повнотою, з якою автор вичерпує питання, являє собою приємне явище в російській історичній літературі”¹². Від 1886 р. через діячів Старої Громади налагоджуються зв’язки Грушевського з галицькими виданнями, зокрема,

львівським часописом "Правда". Вже в 1888 р. у ньому з'явилися дві його рецензії (в тому числі одна спільна з І.Франком), пов'язані зі студіями над слов'янською проблематикою у семінарі Ф.Фортинського. Від того часу рецензії М.Грушевського в галицькому часописі з'являлися регулярно¹³.

З вересня 1888 р. М.Грушевський починає брати участь у роботі українських громадських організацій. Щоденник свідчить, що вже тоді Михайло бував у О.Кониського, через якого познайомився з членами українського гуртка з київської духовної семінарії¹⁴. Його контакти із українською семінарською громадою переросли у тісне співробітництво. Поступово Грушевський здобув у громадських колах поважний авторитет і згодом висунувся на фактичного керівника української семінарської громади (наприкінці 80-х - на початку 90-х років XIX ст.). О.Лотоцький згадував, що останні 2-3 роки перед від'їздом до Львова Грушевський був її фактичним керівником¹⁵.

З третього курсу (1888/89 н. р.) на історично-філологічному факультеті розпочалася спеціалізація. Михайло обрав спеціалізацію у В.Антоновича. Від цього часу зустрічі досвідченого та початкуючого істориків стають частими, складається творче співробітництво, яке помітно позначилося на подальшій долі останнього. Як один із кращих студентів на курсі, Михайло береться за написання конкурсної наукової роботи на тему "Історія Київського князівства від смерті Ярослава до кінця XIV ст.", яку запропонував В.Антонович. Тема виникла з наукової програми останнього, яка передбачала докладне вивчення історії давньоруських земель у період розпаду на окремі князівства та послідовно здійснювалась його учнями (М.Дашкевич, М.Довнар-Запольський, П.Голубовський та ін.). Ця робота, як і решта "обласних" праць учнів В.Антоновича, була побудована за типовою схемою, коли спочатку характеризувалась географія землі, а згодом вже її історія. Проте, твір М.Грушевського вирізнявся масштабом дослідження та зроблених на його підставі висновків. Зі списку літератури та джерел видно, яку величезну дослідницьку роботу здійснив молодий учений. На користь цього свідчать і змістовні підрядкові примітки: вони вказують на надзвичайно широку історичну ерудицію автора. У дослідженні М.Грушевський викладає свою концепцію наскрізної історії єдиного "південно-руського" народу - від полян і деревлян до входження Київщини до складу Литви. Ці ідеї молодий історик запозичив від старшої генерації - М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антоновича. У багатьох працях учнів В.Антоновича, так само як і в працях учителя, помітним є інтерес до історії общини,

“вічового елементу”. Дослідити та потім викласти такого роду факти було не просто, оскільки літописи містять переважно свідчення про діяльність князів, і тому не кожному автору вдавалося дати цільну картину життя общини, хоча багато хто намагався це зробити. Не став виключенням і М.Грушевський. Він не обмежився загальним для київської школи твердженням про боротьбу общини (віча), дружини та князя, як головний зміст історії давньої Русі, але дав порівняно докладну характеристику общини. Грушевський називав общиною “самоврядну суспільну групу у різних формах (сільська община, міська, вічове коло, самоврядна земля). Князівсько-дружинний елемент протиставляється общинному”¹⁶. З погляду Грушевського, община не мала яких-небудь спеціальних функцій, крім контролю за діяльністю князя: “Віче служило ніби корективом княжого правління”¹⁷. Община в Києві зберегла значну роль і після монгольської навали, коли міщани вже без князів, під безпосереднім управлінням татар, виступили проти Данила Галицького. Втім, автономія та “демократичний склад життя” залишились у Києві й після появи князів у XIII ст., і при литовцях, не дивлячись на поступове проникнення феодального устрою¹⁸. Ця історіософська теза про двоїстість у суспільному устрої давньої Русі обґрунтовуватиметься дослідником і в подальшій творчості. Праця справила враження та здобула нагороду. Аргументуючи нагородження М.Грушевського золотою медаллю, В.Антонович особливо відзначив висновки автора про наявність земських бояр у Києві та гіпотезу про відсутність князів на Київщині після монгольської навали. Критики праці відзначали, а згодом про це писав і сам автор, що припущення – часто надзвичайно сміливі, займали у книзі невинуватого значне місце. Сам Грушевський вважав, що навіть “невдала гіпотеза веде за собою більш ґрунтовну та правдоподібну”¹⁹. Науковий дебют М.Грушевського справив поважний вплив на наукове середовище. Російські та польські дослідники у своїх критичних відгуках високо оцінили ерудицію та дослідницький хист молодого науковця, оригінальність і самостійність його історіографічних ідей²⁰.

25 вересня 1890 р. М.Грушевський одержав диплом Київського університету Св. Володимира та за порадою професорів вирішив залишитися при університеті для здобуття наукового ступеня магістра. Проте, через відсутність відповідних коштів у міністерстві, “аспірантом” М.Грушевський став лише наступного року. Керувати роботою магістранта доручили В.Антоновичу та В.Іконникову²¹. Тема магістерської дисертації, запропонована Грушевському Антоновичем, була присвячена історії Барського

староства – адміністративно-територіальної одиниці Польщі в XV-XVIII ст. з переважно українським населенням. Приступивши до роботи над темою, магістрант скоро вияснив майже повну відсутність доступних джерел (про що було невідомо Антоновичу), тому для того, щоби виконати роботу, Грушевському довелося опрацювати значну кількість джерел з багатьох архівосховищ. Сам історик у “Автобіографії” згадував, що тема магістерської дисертації була “обрана нещасливо”: “прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV-XVIII ст., але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути своєї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути - сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви не пішла в ліс і віддала свої услуги мені потім”²². Праця про Барське староство була серйозним академічним дослідженням, покликаним зробити ґрунтовно-довказовими, переконливими різні аспекти вивчення минулого українських земель. Розгляд Барського староства, як єдиного територіального й адміністративного комплексу з XV до кінця XVIII ст., давав можливість докладно вивчити як шляхту, так і інші соціальні верстви місцевого населення, простежити рухи та зміни устрою цього куточка українського Поділля. Найбільше уваги вчений приділив колонізаційним процесам, адміністративно-територіальному устрою, становищу шляхти та інших верств в динаміці їх змін і на загальноподільському тлі²³.

Паралельно з написанням магістерської дисертації, М.Грушевський працював над статтею для новоутворених “Записок Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка”, котрі повинні були вийти у 1892 р. Ця стаття під назвою “Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці” відкривала перший том “Записок НТШ” (М. Грушевський надрукував її під псевдонімом М.Сергієнко). Це була праця, яка викликала тривалу дискусію в українській історіографії. Розвиваючи концепцію історії давньоруської держави, попередньо накреслену в “Нарисі історії Київської землі”, М.Грушевський показував боротьбу двох суспільних чинників у давній Русі – земельної громади і князівсько-дружинного устрою. Як приклад такого протистояння, він наводить справу так званих “болохівських людей” у середині XIII ст., котрі виступили проти підпорядкування галицько-волинському князеві Данилу Романовичу, вважаючи за краще залишитись під контролем татар, які не втручались у справи

громади, а вимагали лише сплати данини²⁴. Зауважимо, що М.Грушевський не був першовідкривачем “болохівської теми”, проте саме він дав їй перше теоретичне тлумачення. Майбутні дослідження показали, що трактування “болохівців” як громадського руху не вичерпувало проблеми, оскільки йшлося про політику осадництва та підтримки татарського населення в українських землях.

Авторитет М.Грушевського у науковому середовищі зростав і восени 1891 р. він почав відвідувати засідання київського Історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого його обрали 19 травня 1891 р. З цього часу і до середини 1894 р. він зробив чотири наукові доповіді на засіданнях товариства, усі пов'язані з темою дисертації²⁵. Не перериває в цей час М.Грушевський також співпраці з галицькими часописами, для яких пише ґрунтовні рецензійні статті²⁶.

На початку 1891 р. В.Антонович, повернувшись із закордонного відрядження, повідомив М.Грушевському про близьку перспективу відкриття у Львівському університеті кафедри загальної історії з українською мовою викладання, яка по суті мала бути кафедрою історії України. Галицькі українці хотіли бачити на чолі цієї кафедри самого Антоновича. Проте останній, через ряд обставин, не погодився на таку пропозицію та порекомендував замість себе М.Грушевського. “З початком 1891 р., - згадував пізніше в “Автобіографії” Грушевський, - проф. Антонович, вернувшись з подорожі в Галичину, розповів мені про план катедри української історії на львівським університеті: сю катедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене. План сей був прийнятий мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке прив'язувало тоді в українських кругах галицькому рухови: в Галичині надіялися сотворити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України, і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т.д.”. З огляду на такі обставини, 1891-1894 роки пройшли для М.Грушевського в напруженій праці над підготовкою до видання томів актів Барського староства та закінченням дисертації. 27 березня 1894 р. з канцелярії австрійського міністра віросповідань і освіти фон Мадрискі на ім'я імператора Австро-Угорщини було надіслано звернення з проханням іменувати М.Грушевського професором кафедри загальної історії у Львівському університеті²⁷. Результатом цього звернення був підписаний імператором 11 квітня 1894 р. рескрипт, який номінував “стипендіата” М.Гру-

шевського звичайним професором загальної історії Львівського університету з вступом у силу з 1 жовтня того ж року²⁸. У двох названих вище австрійських документах не йшлося про те, що Грушевський має прибути у Львівський університет зі ступенем магістра. Але сам кандидат доклав у квітні-травні 1894 р. гарячкових зусиль для захисту магістерської дисертації, очевидно вважаючи, що прибуття у Львів та ще й на посаду звичайного професора (до того ж в такому молодому віці) без наукового ступеню не дозволило б йому здобути належний авторитет. У рекордно стислі терміни було видано книгу за темою дисертації, і 22 травня 1894 р. відбувся її захист. За результатами захисту Грушевському було одноголосно присуджено науковий ступінь “магістра російської історії”. Наукова критика дуже прихильно сприйняла нову книгу М.Грушевського. Рецензенти відзначали, що робота київського магістранта – це “цінний внесок у скарбницю... південноруської історії”, “у всій повноті представляє картину внутрішніх, економічних відносин” у Барському старостві, “подає тим самим історичний взірець вказує ніби норму тих же відносин в інших українських староствах подібної генези й категорії”²⁹.

Після захисту дисертації М.Грушевський, поряд із завершенням видавничих справ, почав готуватися до лекцій у Львівському університеті. З його майбутньою діяльністю в Галичині українська громада пов'язувала великі надії. Так, один із ініціаторів відкриття кафедри української історії О.Кониський у листі до М.Дикарєва від 19 квітня 1894 р. писав: “Порадійте нашій вельми важній новині: на кафедрі історії у Львові цісар 9 квітня затвердив звичайним професором Грушевського. Особисто для мене - се невимовно велика радість! От се той момент, з якого почнеться історія нашої національної освіти і культури...”³⁰.

До Львова М.Грушевський приїхав наприкінці вересня 1894 р. А 30 вересня (12 жовтня) відбувся його інавгураційний виклад у Львівському університеті. Молодого науковця прийшли послухати не тільки студенти всіх чотирьох факультетів університету, але й чимало професорів та місцевих знаменитостей. У лекції, присвяченій історії стародавньої Русі, М.Грушевський розкрив не лише власне бачення початків української минувшини, але й багато уваги присвятив історіософським і методологічним проблемам її дослідження. Головним об'єктом наукового дослідження вчений проголосив “народ-націю”, а його вивчення – “альфою і омегою історичної розвідки”. Далі М.Грушевський наголошував на ідеї тяглості та нерозривності української історії. Незважаючи на її дискретність у зовнішньополітичній площині, він акцентував, що періоди віт-

чизняної історії “тісно й нерозривно сполучені між собою ... як одні й ті ж змагання народні, одна й та ж головна ідея переходить через увесь той ряд віків, в так одмінних політичних і культурних обставинах”. І далі: “... народ, маса народна зв’язує їх в одну цілість... Він – із своїми ідеалами й змаганнями ... єсть єдиний герой історії”. Мета історика, отже, - пізнати духовний, культурний та економічний стан народу, його бажання й ідеали. Оскільки під терміном “народ” розуміються здебільшого нижчі прошарки суспільства, то “культура, що розвивається у верхніх верствах народу”, цікавить дослідника лише тим, що відображається в ній загальнонародного. Так само й державний устрій, переважно, цікавий “оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав впливу громади й оскільки відповідав її бажанням і змаганням”³¹. Говорячи про власні методологічні вподобання, М.Грушевський наголошував, що саме з “філологічної” школи В.Антоновича він “...міцно витвердив принцип – *nemini credere*”. Вчений переконаний у відносності будь-якої істини та авторитету в науці. “Наука – се неперестанний скептицизм”, - проголошує він³². Викладена концепція засвідчувала приналежність молодого вченого до позитивістського напрямку та народницької школи в історіографії. Для української громадськості це була не просто інавгураційна лекція молодого професора, а видатна подія, що маніфестувала появу в курсі університетських дисциплін нового предмету - історії України. Вступний виклад М.Грушевського був схвально зустрітий не тільки українською, але й польською громадськістю Львова³³. Крім загального лекційного курсу з історії України, в університеті М.Грушевський вів також ряд спецкурсів: “Великий рух народів”, “Боротьба за Галичину та Волинь в XIV в.”, “Історія Східної Європи в XVII в.”, “Історія Руси XVII-XVIII в.” та “Історичні справи”.

Одразу по приїзді до Львова М.Грушевський розвинув бурхливу діяльність. Передусім, він звернув увагу на організацію наукової роботи, що охопила три головні напрямки: а) розбудову Наукового Товариства Шевченка; б) організацію широкої видавничої діяльності рідною мовою; в) підготовку та виховання нових кадрів українських істориків, головним чином із студентів Львівського університету, котрі репрезентували історичну школу М.Грушевського і в цілому національну історіографію³⁴.

Очоливши в 1894 р. Історико-філософську секцію НТШ, М.Грушевський невдовзі (1897 р.) стає головою всього товариства. Метою вченого, як він неодноразово наголошував, було перетворити у майбутньому НТШ на українську Академію наук³⁵. Щоб реалізувати це завдання, в 1898 р. за активної участі М.Грушев-

ського була проведена реформа Товариства та прийнято новий Статут. Творчо використовуючи досвід західноєвропейських і новоутворених слов'янських академій, учений разом з іншими співробітниками Товариства розвиває три класичні секції: історично-філософську, філологічну, математично-природописно-лікарську та низку комісій, зокрема, археографічну, правничу, мовознавчу, статистичну, бібліографічну та ін. При Товаристві було організовано бібліотеку, велику типографію та книжковий магазин. У 1900 р. почав формуватися музей НТШ етнографічного, історико-археологічного та природознавчого профілю. У 1901 р. НТШ переїхало до власного будинку. У 1895 р. М.Грушевський став редактором "Записок НТШ", перетворених ним із щорічника на двомісячник. До 1913 р. за редакцією вченого вийшло понад 100 томів цього видання. За ініціативою М.Грушевського почали виходити також "Жерела до історії України-Руси", "Етнографічний збірник", "Матеріали до української антропології та етнології", "Студії з поля суспільних наук та статистики", "Українсько-руський архів", "Матеріали до української бібліографії", серії джерел "Пам'ятки української мови і літератури" та багато інших видань. За час головування М.Грушевського в НТШ вперше в історії вітчизняної науки з'явилися періодичні видання в галузі природничих та математичних наук. Це, зокрема, "Збірник математично-природничої секції" (з 1897 р.) та "Лікарський вісник". З 1900 р. почав виходити інформаційний бюлетень про діяльність товариства - "Хроніка НТШ" паралельно українською та німецькою мовами. Загалом, за час головування М.Грушевського, НТШ видало 423 томи наукових публікацій з історії, літератури та літературознавства, мовознавства, філософії, етнографії, права, статистики, математичних і природничих дисциплін, медицини та інших наук³⁶.

Багато часу М.Грушевський присвятив організації видавничої справи в Галичині. Він стає ініціатором створення і першим редактором "Українсько-руської видавничої спілки" для видання наукової, науково-популярної та художньої літератури. Вчений домігся у 1898 р. реформи тижневика "Зоря", на базі якого від 1898 р. було започатковано видання "Літературно-наукового вісника". Розповсюдженням видань займалася книгарня НТШ, науковим обміном з близько сотнею (у 1899 р.) установ і видавництв – бібліотека, заснована у 1897 р., що швидко перетворилася на найбільше сховище українознавчої літератури, скарбницю цінних рукописів та архівних матеріалів. При бібліотеці працювало спеціальне Бібліографічне бюро.

Приїхавши до Львова, М.Грушевський особливий акцент

зробив на підготовці молодих кадрів української науки. Його сподівання у цьому плані на Львівський університет виявилися марними - польська шовіністична професура всіляко перешкоджала цьому. М.Грушевському, який принципово виступав на засіданнях факультету українською мовою (бо на університеті формально були рівноправні дві т. зв. крайові мови - українська і польська), забороняли виступати "по-хлопському" (він у таких випадках залишав засідання з скандалом, як трапилось, наприклад, у 1901 р.). З огляду на такі обставини, основну роботу по вихованню нових кадрів було перенесено на засідання Історико-філософської секції НТШ³⁷. Таким чином, завдяки зусиллям М.Грушевського склалася двоступенева структура функціонування Львівської історичної школи: М.Грушевський (науковий керівник, лідер) - Львівський університет (історичний семінар) - НТШ (історико-філософська секція). Ця структура сприяла відбору творчої молоді для наукової роботи, готувала та виховувала нових дослідників вітчизняної історії³⁸. До найбільш знаних учнів М.Грушевського цієї доби відносять Б.Барвінського, Є.Барвінського, Б.Бучинського, В.Гарасимчука, Ф.Голійчука, І.Джиджору, Ю.Кміта, М.Кордубу, Д.Коренця, І.Кревецького, І.Крип'якевича, З.Кузеля, С.Рудницького, Ф.Срібного, О.Сушка, О.Терлецького, С.Томашівського, О.Целевича, О.Чайківського, М.Чубатого. Деякі з них, як наприклад С.Рудницький, лише дебютували як історики, а далі в своїй науковій кар'єрі змінювали фах. Загальна ж кількість представників львівської історичної школи, за підрахунками І.Крип'якевича, сягає сотні чоловік³⁹. Переважно всі вони займалися литовсько-польським і козацьким періодами. За винятком І.Кревецького, ніхто з них не займався довший час ХІХ ст. Така тематична спрямованість пояснюється, очевидно, тим, що Грушевський формував тематичні напрямки своєї школи відповідно до того, як просувалася потреба в збиранні та систематизації матеріалу для наступних томів "Історії України-Руси".

Розуміючи потребу організації суто української вищої школи, М.Грушевський активно включився у рух за створення окремого українського університету у Львові. Саме він опрацював основний меморіал у цій справі, що його презентувала спеціальна делегація НТШ австрійському урядові в 1902 р. Проте, через сильні польські впливи, ці заходи не мали успіху та були реалізовані вже після Першої світової війни у вигляді Українського таємного університету у Львові⁴⁰. Ця прогалина у підготовці національних наукових кадрів протягом років заповнювалася М.Грушевським через організацію у Львові всеукраїнських літніх курсів з питань укра-

інознавства. Вчений також впровадив систему стипендій та грошових дотацій для студентів і дослідників, став ініціатором будівництва студентського Академічного дому.

Особливої ваги М.Грушевський надавав справі популяризації української освіти та культури. Він організовував численні публічні лекції, підтримував тісні зв'язки з осередками "Просвіти" та іншими українськими професійними та кооперативними об'єднаннями. На початку ХХ ст. М.Грушевський розпочав випускати науково-популярні твори для широких читацьких кіл. Так, в 1907 р. з'явилась його книжка "Про старі часи на Україні", в якій історик в доступній формі виклав минуле нашої Батьківщини. Через два роки Михайло Сергійович видав нову цікаву працю - "Про батька козацького Богдана Хмельницького". Характерною рисою науково-популярних творів М.Грушевського було те, що він, подаючи в доступній формі історичні події, насвітлюючи життя та діяльність видатних людей України, уважно ставився до історичних фактів, не допускаючи жодних перекручувань на догоду виховному моменту. В 1908 р., за ініціативою М.Грушевського, був створений "Шкільний союз", який він очолював протягом двох років. Того ж року історик став головою товариства вчителів вищих шкіл "Учительська Громада". Вчений також був засновником педагогічних часописів "Наша школа" та "Учительська громада".

Невдовзі по приїзді до Львова, відбулась важлива зміна в особистому житті М.Грушевського - 14 (26) травня 1896 р. в м. Скалі на Тернопільщині він одружився з Марією Вояковською, львівською вчителькою, яка стала йому "вірним і тямущим товаришем", надійним помічником у його громадській та науковій діяльності⁴¹. В 1900 р. у подружжя народилася донька Катерина.

В науковій роботі головні зусилля Грушевський спрямував на створення узагальнюючої ("синтетичної") історії України. Ідея створення загальної історії України, як згадував учений, зародилася в нього ще на студентській лаві⁴². Важливим підготовчим внеском був курс лекцій, прочитаний ним у 1890-х роках у Львові. Спочатку Грушевський мав намір видати порівняно невелике тритомне дослідження. Але в процесі опрацювання матеріалу його праця розросталася та в кінцевому результаті представляє собою незакінчений десятитомник (автор хотів довести виклад до кінця ХVІІІ ст., але довів тільки до 1658 р.).

Підготовка томів, присвячених історії Київської Русі, Галицько-Волинському князівству, литовському періоду не представляла для Грушевського особливих труднощів - в їх основу лягли його попередні праці та університетський курс лекцій. Крім

того, коло джерел з раннього періоду, як відомо, досить обмежене. Тому перші томи (до четвертого включно) були видані вже до 1901 р. Особливістю цих перших томів є їх помітна персоніфікація. Історичний процес для вченого не закутий у соціологічні схеми, а сповнений живих людей з їх емоціями та практичними діями. При викладенні історії XVI ст. учений вводив до наукового обігу новий архівний матеріал, виданий ним також окремо в серії “Жерела до історії України-Руси”. Тим не менше, обмежений обсяг джерельних відомостей дозволив швидко підготувати п’ятий і шостий томи “Історії України-Руси”. Проте, чим далі, тим більше труднощів зустрічав історик при організації матеріалу. Його намагання дати читачу максимально повну історію України призвело до того, що останні томи присвячувалися все більш незначним періодам. Останній том (перша частина десятого тому), котрий вийшов уже по смерті Грушевського, присвячений тільки двом рокам (1657-1658 рр.). Погляди вченого на історію України другої половини XVII – початку XX ст. викладені в інших його працях, передусім, у російськомовному “Нарисі історії українського народу” (1904 р.) та в “Ілюстрованій історії України” (1911 р.).

На відміну від ранніх праць М.Грушевського, в яких він виступав прибічником федералістичної теорії Костомарова – Антоновича, “Історія України-Руси” ґрунтувалася на іншій концепції. Автор розвинув до логічного кінця погляди своїх попередників. Він уважав, що предками українців були давні племена антів, а отже, самостійна історія українського народу починалась ним з IV ст. Згідно поглядів Грушевського, першою самостійною українською державою була Київська Русь, що досягла розквіту при Володимирі Великому, якого історик уважав одним із видатних діячів української історії, що поєднав різні слов’янські землі. В дусі позитивістської теорії факторів автор виокремлював не одну, а декілька причин розпаду єдиної Київської держави на окремі землі – тут і формування нових княжих центрів, й економічні та колонізаційні процеси, що захопили Подніпров’я. На відміну від більшості представників російської науки, Грушевський уважав спадкоємницею Київської Русі не Володимиро-Суздальську землю, а Галицько-Волинське князівство. Як підкреслював учений, ця держава “протянула... іще ціле столітє по упадку Києва в повній силі традиції великодержавної політики, й життя, князівсько-дружинного режиму, суспільно-політичних форм і культури, виробленої Київською державою”²⁴³. Так само, як при викладі історії Київської Русі, Грушевський показує Волинь крізь призму біографій князів – Романа та Данила. Головним змістом пізньої

(XIII ст.) історії Галицько-Волинської Русі, на його думку, була поступова інкорпорація її сусідніми державами – Литвою, Польщею, Угорщиною.

Найважливішим елементом концепції Грушевського була ідея про неперервний розвиток української нації. Багато тогочасних російських істориків традиційно вважали, що татарське нашествя призвело до вилюднення Подніпров'я та до відходу його населення у північно-східному напрямі. Попередники Грушевського – М.Максимович, В.Антонович та М.Володимирський-Буданов – показали, що запустіння було не абсолютним – певна частина населення залишилася. Грушевський, приєднуючись до цього погляду, підкреслював, що головна роль у заселенні Придніпров'я та відновленні політичних традицій належала “не прийшлому, а місцевому населенню, котре ніколи не зникало”⁴⁴.

При викладі історії Великого князівства Литовського Грушевський знаходився в руслі традицій київської школи, вважаючи цю державу одним із двох центрів об'єднання давньоруських земель та, поряд із Московською державою, спадкоємицею політичних і культурних традицій Київської Русі. Історик справедливо підкреслював велику значимість східнослов'янського населення в політичному та суспільному устрої та побуті ВКЛ (наступність у законодавстві – Литовські Статути запозичували багато положень Руської Правди; білоруську мову у справочинстві; важливу роль української та білоруської шляхти у політичному житті держави). Це дало М.Грушевському підстави говорити про “руський” характер Литовської держави. Але, внаслідок зростаючого покатоличення та полонізації краю, раніше ледь помітні суперечності між східними слов'янами та литовцями починають посилюватися, у підсумку призвівши до поступової переорієнтації перших на Московську Русь. Грушевський спостерігав такого роду тенденції, починаючи з 1385 р., коли було укладено Кревську унію. “Так стався, - зазначав дослідник, - перший розлом між елементами руським і литовським: ті були православні, сі стали католицькими, і разом з латинством і від культури руської стали відчужатися, а тісніше зближатися до культури польської”⁴⁵. До початку XVI ст. переорієнтація української суспільної думки на бік Москви вже цілком сформувалася, а активна полонізація після Люблінської унії Литви з Польщею 1569 р. завершила цей процес. Включення українських земель до складу нового державного організму означало, по суті, рубіжну віху на шляху їх історичного розвитку. Домінантою у цій частині праці М.Грушевського виступає думка про те, що в складі Речі Посполитої королівська влада насиль-

ницьким шляхом “постаралася звести до свого, польського взірця українське життя”⁴⁶. Вчений виступає рішучим противником культуртрегерства польської шляхти на українських землях. Заміна давньоруських традицій на польські спостерігалась також у суспільно-політичному устрої України. М.Грушевський не обмежується лише загальними зауваженнями, а прагне показати цей процес у динаміці. Він висвітлює заходи польської адміністрації у напрямі ліквідації традиційних установ, що існували тоді на українських землях, та поступового впровадження державно-правових інституцій Речі Посполитої, аналізує структурну організацію нових органів влади і показує їх перші практичні кроки. Проте, на думку вченого, найпильнішою увагою заслуговує дослідження релігійних відносин, які “стають тим фокусом, в яким збираються політичні, національні, а навіть і суспільні змагання українсько-руської народності, і церковними гаслами покриваються потім змагання і течії в основі річи зовсім далекі від чисто церковних інтересів”⁴⁷. М.Грушевський висунув і всебічно обґрунтував тезу про всестановий, національний характер боротьби за збереження православного віросповідання. З релігією тоді ототожнювалася етнічна належність народу, релігійний фактор відігравав величезну роль у формуванні національних почуттів, під його прапорами вели боротьбу західноукраїнське боярство, львівські міщани, пізніше селяни і козаки – учасники визвольних повстань. “Прапором релігійним заступається прапор національний, і під окликами інтересів релігії ведеться боротьба задля інтересів національних, політичних, з мотивів клясових і економічних”⁴⁸.

В Речі Посполитій, Московській Русі, Російській імперії українці були або пасивним об’єктом управління або ж знаходилися в гострій опозиції до державного устрою. На думку Грушевського, на політичне життя країни українці жодним чином не впливали. Єдиним змістом їх історії у цей час є культурні та економічні процеси.

Одним із фундаментальних питань, яке поставив М.Грушевський на сторінках “Історії України-Руси”, було питання виникнення та розвитку українського козацтва, його місця в історії українського народу. Він розрізняв козацтво як побутове явище та суспільний устрій. Головною помилкою авторів середини ХІХ ст. (М.Костомарова, М.Максимовича, В.Антоновича), на його думку, було поширення пізнього устрою козацтва (початку ХVІІ ст.) на ранній період його історії (кінець ХV – початок ХVІ ст.). М.Грушевський справедливо помітив, що в ХV – ХVІ ст. козацтво “більше рід заняття, ніж суспільний стан, і тоді як від організації походів,

набігів козаків стоїть звін та гул в українській атмосфері, козацтва, як суспільного стану, як яких-небудь “общин”, не видно жодного сліду в нашому документальному матеріалі довго-довго, майже до самого кінця XVII ст.”. Історик вважав, що у початковому козацтві об’єдналися: населення Подніпров’я, що втратило через набіги кочовиків державну владу; приваблювані дозвіллям і природними багатствами цього краю “промисловці” з більш віддалених областей та, насамкінець, біглі селяни та міщани, що спасалися від гноблення.

Особливе місце в концепції М.Грушевського посідала боротьба українського народу за соціально-економічне та національно-релігійне визволення у середині XVII ст. (за термінологією вченого – Хмельниччина). Сюжет про Хмельниччину займає в праці, по суті, самостійне місце. Вчений аналізує комплекс причин, які обумовили цей могутній народний вибух (М.Грушевський називає Хмельниччину також “народною війною”), показує джерела формування та соціальний склад повстанського табору, описує військові битви, прагне оцінити найважливіші переговори різних політичних сил і зміст укладених відповідних договорів та угод тощо. Характерною особливістю цієї частини праці є широке цитування автором документів (часто у книзі вони мають цілком самостійне значення), підтвердження тих чи інших думок численними джерельними фактами. М.Грушевський не применшує визначного місця подій 1648 - 1654 рр. в історії України – він вказує на визвольний характер війни, особливо підкреслює глибоку соціальну результативність, реконструює процес творення етнічної державності і т. п. В центрі уваги вченого знаходяться дві ключові проблеми - російсько-українські взаємовідносини середини XVII ст. і характеристика особи та планів гетьмана Богдана Хмельницького. Щодо першої проблеми, М.Грушевський не оспорював широких об’єднавчих тенденцій, котрі існували серед різних прошарків українського суспільства; разом з тим, показував і складнощі, суперечності цих відносин (наприклад, відзначав участь запорожців у російсько-польських війнах на стороні Речі Посполитої). В оцінках ученим Переяславського договору і Березневих статей 1654 р. є чимало суперечливого. Визнаючи добровільність цього акту, М.Грушевський одночасно кваліфікує його юридично-правовий аспект то як протекторат, то як тимчасову угоду, то як військовий (“мілітарний”) союз. Велику увагу приділяв учений особі та діяльності Богдана Хмельницького. З одного боку, це “талановитий полководець, геніальний, можна сказати адміністратор, вмільний політик-дипломат”, котрий втілював “сучасне

йому українське суспільство, весь український народ”, а з іншого боку – людина, котра не “піднімалася над рівнем політичних і суспільних поглядів його середовища”. М.Грушевський простежує еволюцію політичної програми Хмельницького від суто козацьких потреб до загальнонародних інтересів.

Слідом за В.Антоновичем, М.Грушевський відзначав широкий демократизм українців, котрий виразився у створенні козацької держави. Ця особливість української державності ввійшла у суперечливість із переважаючим у Росії монархічним началом, що призвело, у кінцевому рахунку, до ліквідації у другій половині XVIII ст. автономії України. Всі прояви антиросійських виступів описувалися М.Грушевським співчутливо, хоча він був далеким від ідеалізації керівників цих рухів (наприклад, його неоднозначна характеристика особи Івана Мазепи). Чим ближче у своїх дослідженнях М.Грушевський наближався до сучасного йому часу, тим більше уваги приділяв проблемам розвитку української культури, конституювання національного суспільно-політичного руху.

Тривалий час написання “Історії України-Руси”, що охоплював фактично цілий період творчої активності М.Грушевського, обумовив її унікальність як лабораторії наукового пошуку вченого. Вивчаючи різні томи праці, ми маємо можливість простежити еволюцію його теоретико-методологічних зацікавлень, становлення та модифікації більшості концептуальних положень. Еволюційні зміни у власній творчій лабораторії відзначав і сам М.Грушевський, коли в передмові до сьомого тому зазначав, що надалі досліджуватиме історичні події з позиції історика-соціолога⁴⁹. Ці зміни можна визначити як рух у напрямі від обмежувальних можливостей класичної (позитивістської) парадигми до її модерністської версії початку XX ст. Провідна риса методологічної схеми вченого – її неоднорідність. У його теоретичному дискурсі спостерігаємо впливи різноманітних інтелектуальних течій XIX - початку XX ст. – романтизму, позитивізму, дюркгейміанства, неокантіанства, “філософії життя”, неоромантизму, - що, тісно переплівшись, утворили оригінальну методологію історичного пізнання. Визначальними її рисами були міждисциплінарність, об’єктивність, історизм, схильність до компаративістичних досліджень⁵⁰.

Ще одна важлива особливість праці М.Грушевського - свої висновки та наукові спостереження вчений ніколи не абсолютизував. Тому не випадково цілий ряд томів “Історії України-Руси” містить ґрунтовні додатки у вигляді “Приміток”, де автор прагне показати свою творчу лабораторію, вміщує якнайширшу бібліографію, дає критичний аналіз спеціальної літератури, присвяченої

різноманітним питанням вітчизняної історії. Для вченого це був один із важливих засобів визначення надійних орієнтирів щодо поглибленого вивчення окремих проблем історичного процесу на Україні.

У найбільш концентрованому вигляді концепція М.Грушевського була викладена в опублікованій у 1904 р. широко знайї статті “Звичайна схема “руської” історії та справа раціонального укладу історії Східного Слов’янства”, що була підготовлена у зв’язку з намірами Петербурзької Академії наук видати енциклопедію слов’янознавства⁵¹. Квінтесенцією авторських роздумів є думка про те, що “общерусскої” історії не було й не може бути, як нема “общерусскої” народності. “Може бути історія всіх “руських народностей”, кому їх охота так називати, або історія східного слов’янства, – відзначав учений. - Вона й повинна стати на місце теперішньої “русскої історії”⁵². Праця мала не лише важливе наукове, але й політичне значення, оскільки легітимізувала український національний рух та його домагання⁵³. Із захопленням сприйнята в українських колах, концепція М.Грушевського зустріла, за рідкісними винятками (О.Шахматов, О.Пресняков), неприйняття та критику в російській історіографії. Крім того, ставши ідеологічною засадою політичного українського руху, ця теорія і сам М.Грушевський стали об’єктами тривалих нападок з боку офіційних ідеологів російської великодержавності. При цьому всі, включаючи опонентів історика, визнавали значну фактологічну цінність “Історії України-Руси”.

Своєрідним підсумком першого десятиліття діяльності вченого в Галичині став “Науковий збірник, присвячений професорові М.Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині 1894-1904 рр.”. В його виданні взяли участь такі знані діячі, як І.Франко, Б.Грінченко, М.Зубрицький, А.Кримський, С.Єфремов та інші. У вітальній передмові до збірника зазначалось: “...Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили. Українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки... перестали лежати облогодом, або ледве примітивно обробленим полем, як було доси...”⁵⁴. Визнанням наукових здобутків М.Грушевського вже не тільки українською, але й європейською науковою громадськістю, стало його обрання членом багатьох російських і західноєвропейських наукових товариств. У 1895 р. учений був обраний членом-кореспондентом польської Академії Знань у Кракові⁵⁵.

Обіймаючи таке високе становище в українському націо-

нальному таборі, М.Грушевський, звісно, не зміг залишитися поза політикою. Приїхавши до Львова прихильником курсу “нової ери” та її натхненників О.Кониського та О.Барвінського, він досить швидко пориває з угодовським табором та перетворюється на переконаного опозиціонера, рішучого противника угодовсько-лоялістичної тактики⁵⁶. Вже в 1898 р. М.Грушевський заявляє: “Тепер вважаю новокурсну політику не меншою шкодою для нашого народу, як москвофільство”⁵⁷. Усвідомлюючи хиби в народовській політиці, він, як діяч радикального, неугодовського спрямування, спільно з І.Франком та іншими молодими діячами (Ю.Романчук, Є.Левицький, В.Охримович) спричинився до реформування народовства. Це привело його в 1899 р. до лав Національно-демократичної партії. Новостворена організація прагнула, “щоб цілий українсько-руський народ здобув собі культурну самостійність та з’єднався з часом в одноцільний національний організм”⁵⁸. Проте невдовзі, через непослідовність дій деяких лідерів партії, М.Грушевський вийшов з неї.

Активна громадсько-політична діяльність М.Грушевського в Галичині не залишилась непоміченою в Російській імперії. В очах українофобів він став “провідником українського сепаратизму”. До нього починає придивлятися поліція і, як згадував учений, “в сих роках приятелі з офіціальних російських кругів остерегли мене, що мені не можна приїздити до Росії, і я кілька літ не приїздив, аж до р. 1905”⁵⁹.

1905-й був роком входження М.Грушевського в політичну орбіту Наддніпрянської України. Він відзначений для вченого активною пропагандою української справи, спробою об’єднати розрізнений український рух на платформі територіально-національної автономії України при збереженні федеративного устрою Росії. Проголошення політичних свобод в Росії породжували в нього надії, що становище України можна змінити на краще конституційним шляхом. Учений сподівався об’єднати українство Галичини та Наддніпрянщини, зробити Київ центром політичного та культурного життя українців. Свої політичні плани М.Грушевський намагався втілити через українських представників Першої Державної думи. У Думі була створена Українська парламентська громада, що нараховувала 45 депутатів. М.Грушевський взяв на себе завдання їхнього організаційного та ідеологічного об’єднання. Він активно розробляє проект національно-територіальної автономії для України. У цей час виходять друком його численні публіцистичні праці “Українське питання”, “Автономія та національне питання” та інші. В них історик виступав за авто-

номію України в рамках єдиної Російської держави, закликав правлячі кола проводити політику стимуляції мов та культур національних меншин, у тому числі українців. Тогочасні федералістичні погляди М.Грушевського витікали з традицій української політичної думки XIX ст., передусім, М.Костомарова, М.Драгоманова, В.Антоновича. Спільним знаменником в їхніх політичних поглядах була ідея демократії та федералізму. Однак, на відміну від Кирило-Мефодіївців, він відкидав слов'янофільську ідею. Не погоджувався вчений також із думкою про обласну автономію М.Драгоманова, яка суперечила принципу автономії національних територій. Бачимо, що М.Грушевський виважено підійшов до проектів своїх попередників. У нього сформувалася власна ідея української державності, яку він обґрунтував у цілому ряді публікацій. Наприклад, у статті “Конституційне питання і українство в Росії”, він пропонував створити двоступеневий парламент, який уможливив би представництво не тільки від партій та організацій, а й від національних меншин⁶⁰. Намагаючись популяризувати свої політичні концепції, вчений налагодив зв'язки з представниками інших недержавних народностей, які виступали з аналогічними вимогами, а також з ліберальними російськими діячами (наприклад, з П.Мілюковим), котрі співчували українцям. Поряд з активною політичною діяльністю, в Петербурзі М.Грушевський розвиває видавничу справу - бере активну участь у редагуванні часопису “Украинский вестник”, який почав виходити з травня 1906 року.

Всі свої тогочасні зусилля М.Грушевський спрямовував на зближення Наддніпрянщини та Галичини. Це йому належить образне порівняння Східної та Західної України з двома крилами птаха, які тільки разом і здатні піднести його на висоту. Думки про необхідність подолання регіональних, міжконфесійних, соціальних та інших протистоянь, незгод і чвар, що роз'єднують і послаблюють українські сили, пронизують численні твори та епістолярій ученого. Одним із перших кроків, здійснених ним у напрямку консолідації українства, слід вважати перенесення видання “Літературно-наукового вісника” зі Львова до Києва. Це був ризикований захід, тому що в Росії українська преса зазнавала значних утисків з боку самодержавства. В Галичині також не всі були задоволені перенесенням журналу до Києва. Це, наприклад, спричинилося до погіршення дружніх відносин між М.Грушевським і І.Франком. Однак, незважаючи на труднощі, в січні 1907 р. вийшов перший номер “Вісника” в Києві. Це була важлива подія в житті всієї України, яка свідчила, що центр політичної боротьби поступово переходить зі Львова до Києва. Прикметно, що вже в кінці 1907 р.

кількість передплатників з Наддніпрянщини вперше перевершила читачів з Галичини⁶¹.

Ім'я Грушевського, раніше знане лише у порівняно вузьких колах, стає все більше популярним у демократичному середовищі Російської імперії. Свідченням цього стали численні публікації в російській пресі з нагоди 25-літнього ювілею його науково-літературної діяльності, який пройшов в 1910 р. Хоча сам вчений "вважав які-небудь публічні святкування за невідповідні в теперішніх обставинах"⁶², на сторінках українських газет з'явилися публікації про нього та повідомлення про відзначення цієї дати. Високо оцінюючи невтомну працю історика, газета "Рада" писала: "Двадцять п'ять років діяльності Грушевського утворили справжню епоху в історії нашого руху, зв'язавши найміцнішим зв'язком живої активної культурної роботи обидві частини української землі, поклавши міцні підвалини цій роботі в Галичині і в нас на Україні, ознаменувавши ясно перед культурним світом наші національно-громадські устремління в світлі науки і вічних ідей вселюдського поступу"⁶³. Визнанням наукових здобутків ученого в Росії стало отримання ним у 1907 р. ступеня доктора історії *honoris causa* від Харківського університету (одночасно з ним ступень доктора російської словесності отримав І.Франко).

В імперській ж влади діяльність М.Грушевського викликала зростаюче незадоволення. В його особі небезпідставно вбачали лідера українського національного руху, що розхитує імперські підвалини держави. Націоналістичні організації, на зразок київського відділу клубу "Союза русского народа" неодноразово звертались до міністра внутрішніх справ з проханням заборонити в'їзд в Росію професора М.Грушевського й інших австрійських учених, що "агітують за українську самостійність"⁶⁴. Неприйняття діяльності М.Грушевського офіційними колами вповні вилилось при спробі історика здобути кафедру російської історії в Київському університеті. Така нагода з'явилась після смерті історика П.Голубовського. Професори університету В.Перетц та М.Довнар-Запольський підтримували М.Грушевського у його спробі переїхати на роботу до Києва. Однак, ще не встиг учений поставити свою кандидатуру, як налякана шовіністична преса розпочала агітацію проти нього. Особливо у цьому відзначились газети "Закон и правда", "Киевский голос", "Киевлянин"⁶⁵. Спроба М.Грушевського здобути кафедру в Київському університеті була ще одним підтвердженням намагань історика зосередити свою громадсько-політичну та наукову діяльність на Наддніпрянщині.

З метою популяризації української історії та культури, в 1904-

1914 рр. вийшли друком призначені для російських читачів “Нарис історії українського народу” (в його основу було покладено курс лекцій, прочитаний М.Грушевським в 1903 р. на запрошення М.Ковалевського в Російській вищій школі суспільних наук у Парижі) та російські переклади популярної “Ілюстрованої історії України”, а також трьох томів “Історії України-Руси”, присвячених Київській Русі та історії козаччини. Тоді ж редактор історичного відділу “Нового енциклопедичного словника Брокгауза-Єфрона” М.Карєєв запропонував М.Грушевському написати загальний нарис історії України. Підготовлений текст нарису ледь не перевищив за обсягом цілий том словника і видання не відбулося. В цілому, участь М.Грушевського в науковому житті Росії була достатньо широкою – він листувався з багатьма російськими вченими, розміщував рецензії в російських виданнях, його твори були відомі в Росії.

Поряд з політичною справою, велику увагу М.Грушевський приділяв науково-організаційній діяльності на Наддніпрянщині, справедливо розуміючи важливість української науки для розвитку національної самосвідомості. З цією метою вчений ініціював заснування в Києві Українського наукового товариства (УНТ), утвореного на зразок львівського НТШ. М.Грушевський бачив завдання товариства “в організації публічних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства”⁶⁶. Серед перших членів Товариства були О.Левицький, В.Науменко, В.Щербина, М.Біляшевський, Я.Шульгин, О.Грушевський. Вже у квітні 1907 р. відбулось його перше засідання. На ньому було вирішено підтримувати тісний зв’язок з НТШ та популяризувати українську культуру серед народу. Під головуванням М.Грушевського пройшли засідання, присвячені видатним діячам української культури. Серед них особливий резонанс мали наукові сесії пам’яті В.Антоновича, М.Костомарова, П.Житецького. Від 1908 р. почали виходити “Записки УНТ” (до 1914 р. з’явилося 18 томів). Згодом, під егідою УНТ був заснований новий часопис “Україна”, редактором якого також став М.Грушевський. Перший номер “України” було присвячено 100-річчю з дня народження Тараса Шевченка. До війни було видано кілька чисел журналу.

Важливого значення М.Грушевський надавав організації української освіти на Наддніпрянщині. З цією метою, наприкінці 1907 р. на сторінках “ЛНВ” він звернувся до громадськості з пропозицією відкрити на Україні перший приватний вуз - Інститут українознавства. Згідно проекту вченого, в ньому планувалося викладати такі предмети, як українська мова, література, історія,

культура. Для втілення в життя плану заснування Інституту українознавства М.Грушевський розраховував на кошти мецената В.Смиренка, який вважав свій маєток громадською власністю і після смерті хотів його використати на розвиток української культури. Своє майно В.Смиренко заповідав "Товариству літератури, науки і штуки", яке складалось з 8 чоловік. Серед його членів були М.Грушевський, М.Лисенко, В.Науменко, І.Шраг, В.Леонтович. М.Грушевський намагався використати частину цих коштів ще за життя мецената. Проте, розбіжності серед членів комітету не дозволили втілити цей задум у життя.

Входження М.Грушевського в політичну орбіту Російської імперії було для нього нелегким. Він зіткнувся з опозицією окремих діячів з Наддніпрянщини, які не бажали приймати його бачення шляхів і методів політичної боротьби. Щоб перешкодити розширенню впливу М.Грушевського, Б.Грінченко, С.Єфремов, В.Науменко та інші чинили опір перенесенню "ЛНВ" та утвердженню УНТ в Києві, а також, не схвалювали активну участь ученого в газеті "Рада". Однак, М.Грушевський, незважаючи на їхню протидію, зумів утвердитись в Києві. При цьому він спирався в першу чергу на молодь, яка схилилася перед його авторитетом. Громадсько-політична діяльність М.Грушевського під час першої російської революції була спрямована на консолідацію представників всіх українських земель, його особа служила об'єднуючим фактором для галичан і наддніпрянців. Завдяки титанічним зусиллям ученого та його однодумців, вдалося активізувати національне життя в підросійській Україні. Перенесений до Києва "ЛНВ", утворене на зразок львівського НТШ УНТ, стали важливими факторами українського руху.

Усвідомлюючи необхідність консолідації молодого та різношерстого українського суспільно-політичного руху, М.Грушевський прийняв активну участь у заснуванні восени 1908 р. надпартійної організації "Товариство українських поступовців" (ТУП). Новостворена партія об'єднала в собі українських діячів різних політичних напрямків - від радикалів до консерваторів. Спільною платформою їхнього союзу стали вимоги федеративного устрою Росії та забезпечення в ній автономії України. Незабаром М.Грушевський став фактичним лідером організації. Активними діячами ТУПу в той час були В.Винниченко, Н.Григорійв, Ф.Матушевський, Д.Дорошенко, Є.Чикаленко та інші. Діяльність товариства була поширена по всій Україні, а також у двох російських столицях. Члени організації виступали за українізацію народного шкільництва, обов'язкове викладання української мови, літератури,

історії в середніх і вищих навчальних закладах України, допущення української мови в суди, церкву, громадські установи. Кінцевою метою своєї боротьби члени ТУПу вважали перетворення Росії в парламентську республіку і надання Україні широкої національно-територіальної автономії. Прикметно, що культурницькі вимоги програми ТУПу підтримали також представники деяких російських партій, наприклад кадети.

Завдяки зусиллям М.Грушевського, осередок української науки напередодні війни поширився від Галичини до Наддніпрянської України. Цим учений прагнув досягти всеукраїнського об'єднання наукових сил. Відкидаючи нападки з боку декотрих українських політиків, які були проти такого зближення, М.Грушевський заявив, що "Галичині... в котру вложив найліпші літа, здоров'я і сили, дав докази, що її долю брав до серця дуже горячо... коли тепер вказую її на потребу ще тіснішого зближення з Україною, то роблю це в переконанню, що в тім передовсім лежить інтерес самої Галичини, запорука її будучності..."⁶⁷. Така принципова позиція вченого в наукових і громадсько-політичних питаннях викликала зростаюче незадоволення певних кіл інтелігенції, передусім, галицької. Особливо гострими стали ці суперечності починаючи від 1911 р., коли вийшов збірник публіцистичних статей М.Грушевського під назвою "Наша політика", де було зроблено докладний критичний аналіз різних аспектів суспільного життя в Галичині і, зокрема, діяльності Національно-демократичної партії. Висвітлюючи своє бачення ролі національного руху, вчений звинуватив тодішнє керівництво партії в безпринципності, угодовській політиці, занедбанні культурно-освітньої роботи серед населення краю. Розглядаючи Галичину як П'ємонт національного відродження, він різко заявив, що не може дивитися на те, як занепадає її культурне життя⁶⁸. З того часу конфлікт між М.Грушевським і його опонентами лише поглиблювався та невдовзі опанував НТШ. Чергове загострення стосунків в 1913 р. призвело до остаточного розриву, в результаті якого М.Грушевський залишив посаду голови Товариства⁶⁹. Тим часом доходив кінця обов'язковий для отримання пенсії двадцятирічний термін служби в університеті. У вересні 1914 р. Грушевський планував піти у відставку, переїхати до Києва та зосередитися виключно на науковій роботі.

Проте, цим планам не судилося реалізуватися – розпочалася Перша світова війна. Ставлення М.Грушевського до війни було вкрай негативне. Своє бачення нових політичних реалій та місця в них українців він виклав у статті "Сараєвська трагедія". Аналізуючи різноманітні політичні орієнтації в тогочасному середовищі,

він наголошував, що українській національній політиці не слід "йти за чужими кепськими прикладами, не сподіватись на розв'язання української національної проблеми від якихось посторонніх впливів та помочів, а будувати тільки на органічній розвитку своїх власних національних сил, засобів і можливостей"⁷⁰. Військові дії застали сім'ю Грушевських у Карпатах, де в них був власний будинок у Криворівні. Однак, перебувати там стало небезпечно, бо "адміністрація польська мала мене на оці і всі сподівались мого арешту"⁷¹, - згадував пізніше вчений. М.Грушевський з сім'єю виїхав за угорський кордон, а вже звідти до Відня. Однак, і там його як російського громадянина, взяла під свій нагляд поліція. Щоб позбутись переслідувань, учений переїздить до нейтральної Італії. Перебуваючи в цій країні, М.Грушевський обмінявся телеграмами з своїми київськими друзями і від них отримав прохання негайно приїхати на Україну, бо його перебування за кордоном давало привід ворогам українства до різних інсинуацій⁷².

Прибувши на Україну, вчений одразу поринув у громадські справи. Слід наголосити, що ще до початку війни доля М.Грушевського була вирішена. Про це свідчить наказ, згідно якого вчений при появі в Росії "безумовно повинен бути заарештований і висланий за межі Південно-Західного краю", що "необхідно з метою державної безпеки та збереження громадського спокою"⁷³. Лише чотири дні сім'я Грушевських спокійно прожила в Києві, а потім, внаслідок доносу жандармам, М.Грушевський був заарештований 28 листопада 1914 р. Ув'язнення вченого стало новим тяжким ударом для української інтелігенції, адже за ґратами опинився її лідер. У той же час арешт Михайла Сергійовича викликав радість серед російських шовіністів. Їхня газета "Новое время" з задоволенням повідомляла читачів: "30 листопада в Києві заарештований відомий "український батько" професор М.Грушевський. Він... являється теоретиком українства і головою українського руху, який культивував австрійський уряд в Галичині і звідти передавав в Росію"⁷⁴. На таких абсурдних звинуваченнях слідство й побудувало свою "викривальну" роботу.

Допити М.Грушевського розпочалися 29 листопада. Проводив їх жандармський полковник Самохвалов. На допиті Михайло Сергійович заявив, що "метою свого життя вважав культурний розвиток українського народу і старався служити йому по мірі своїх сил"⁷⁵. М.Грушевський відкидав будь-яку причетність до формування загонів січових стрільців. За його словами, він не раз підкреслював, що українське питання має бути вирішене на російському ґрунті без сподівання на іноземну допомогу. Вчений стверд-

жував, що виступав за автономію України у федеративній Росії і своєї мети намагався досягти виключно мирними засобами.

Опинившись під арештом, М.Грушевський одразу вжив заходів щодо свого звільнення із в'язниці. Він звернувся за допомогою до академіка О.Шахматова, який виявляв прихильність до українців. Крім останнього, на захист М.Грушевського піднесли свій голос також академіки М.Д'яконов, М.Корш, О.Лаппо-Данилевський, що звернулись по допомогу до президента Академії наук Великого князя К.Романова. До того ж, в російській ліберальній пресі була розгорнута кампанія за звільнення М.Грушевського. На захист ученого стали ряд професорів Петербурзького університету. Його ректор Д.Грін вручив від їх імені меморандум міністру освіти. Інші російські університети повторили цю акцію. Навіть відомий українофоб П.Струве змушений був визнати, що підстав для арешту М.Грушевського не було. Реальну підтримку вченому подали київські кадети. Адвокатом М.Грушевського був один з їх лідерів Д.М.Григорович-Барський. Він уславився як захисник фігуранта гучної справи в 1911 р. М.Бейліса. Умови перебування М.Грушевського у в'язниці були тяжкими, що негативно позначилось на стані його здоров'я. За період слідства, а воно тривало більше двох місяців, йому лише один раз було дозволено зустріч з дружиною та донькою. Незважаючи на масштабні слідчі заходи, поліції так і не вдалося знайти жодних доказів співробітництва вченого з австрійською чи німецькою розвідкою, не було також виявлено й тих коштів ворожих Росії держав, на яких нібито створювався український рух. Звинувачення на адресу Михайла Сергійовича базувались у першу чергу на записках у його щоденнику, де містились свідчення про зустрічі з лідерами кадетів, представниками білоруського та литовського національних рухів. Як доказ його неблагоннадійності, поліція використовувала також уривки з публіцистичних творів ученого, хоча до вибуху війни не бачила в них нічого особливо крамольного. Незважаючи на абсурдність звинувачень, було вирішено відправити М.Грушевського на заслання. Місцем перебування вченого визначили Симбірськ. Як іронізувала з цього приводу газета "Новое время", його петербурзьким знайомим "в останній хвилі вдалось вставити букву "М": замість заслання до Сибіру призначено на висилку до Симбірська"⁷⁶. Хоча, дійсно, початковим місцем покарання М.Грушевського мав бути Томськ⁷⁷.

В Симбірську М.Грушевський перебував до осені 1915 р., а згодом його, на прохання Академії наук, було переведено до університетської Казані. Такій швидкій зміні місця заслання сприяли кілька листів М.Грушевського до президента Академії Великого

князя К.Романова, написані ним, очевидно, за порадою колег з академічного середовища. У цих листах учений відкидав пов'язання його імені з українським сепаратистським рухом, наголошував, що своїм завданням бачив культурний розвиток українського народу у складі Російської імперії⁷⁸. Перебуваючи на засланні далеко від України, М.Грушевський продовжував активно працювати. За період заслання він написав кілька частин "Все-світньої історії", підготував до видання черговий том "Історії України-Руси". Незважаючи на те, що Михайло Сергійович знаходився під пильним поліцейським наглядом, він, по можливості, приймав активну участь у громадському житті України, писав на українські теми в російській пресі. Головними темами його публікацій у цей час були оборона репресованих російською владою галичан та обстоювання права українців на рідну мову. Зрозуміло, що статті М.Грушевського, спрямовані на захист українських домагань, були написані у дусі лояльності до російської влади. Історик змушений був робити це з огляду на жорстку цензуру, яка часто забороняла його публікації. Однак, незважаючи на цензурні перепони, М.Грушевський настирливо продовжував проводити свої ідеї через російські демократичні газети. На їх сторінках він давав відсіч численним нападкам на його адресу з боку різного роду шовіністів.

Прикметно, що на початку війни кримінальну справу проти М.Грушевського було порушено також у Галичині за схожим звинуваченням - у державній зраді. В ході слідства було зроблено висновок, що вчений в цілому займав опозиційне становище стосовно Австро-Угорщини, а вся "його політична діяльність в Галичині, перш за все з уваги на теперішнє становище, повинна розглядатись як кримінальний, заборонений поступок"⁷⁹. Проте, вміло проведений захист довів безпідставність головних пунктів обвинувачення, тож кримінальну справу довелося закрити.

Невдачі російських військ на фронті дещо лібералізували політичне життя в Російській імперії. В Україні знову почали відроджуватись часописи рідною мовою, відновили свою діяльність культурні установи. Зусиллями друзів Михайла Сергійовича, йому дозволили у вересні 1916 р. переїхати з Казані до Москви. Зміна місця заслання значно полегшила становище М.Грушевського. В Москві він отримав можливість займатися науковою діяльністю, а перебування в другій російській столиці великої кількості українців відкривало непогані перспективи для праці на громадській ниві. "Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі, - згадував він пізніше, -

я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску”⁸⁰. В Москві М.Грушевський прийняв участь у виданні енциклопедичного довідника “Украинский народ в его прошлом и настоящем” (Петербург, 1914-1916) – фактично першої спроби створити національну енциклопедію. Для нього вчений написав перший том, що включав дві праці – “История украинского народа” та “Развитие украинских изучений в XIX веке и раскрытие в них основных вопросов украиноведения”.

В Москві М.Грушевський перебував під пильним наглядом поліції, йому було заборонено проводити політичну діяльність, виступати публічно, читати лекції в університеті. Проте, Михайло Сергійович, нехтуючи небезпекою, розгорнув у Москві бурхливу громадську роботу. Спочатку він бере активну участь у виданні часопису “Украинская жизнь”, редактором якого був С.Петлюра. Проте, досить швидко М.Грушевський зрозумів, що “Украинская жизнь”, через свою орієнтацію на російського читача, не надається до обговорення важливих національних проблем. Постала необхідність створення українського часопису. З цією метою, за діяльної участі М.Грушевського та В.Винниченка, було засновано часопис “Промінь”. Робота навколо цього видання займала значний час побуту М.Грушевського в Москві. Його статті з’являлися майже в кожному номері “Променя”, проте, через цензуру, вони нерідко не доходили до читача в повному обсязі.

Не полишав М.Грушевський і політичної діяльності. Завдяки його енергійності та наполегливості, досить швидко вдалося відновити діяльність ТУПу в Москві, що сприяло тіснішому об’єднанню у середовищі українців. Іншим аспектом громадсько-політичної діяльності М.Грушевського в Москві було налагодження співпраці з прогресивними російськими діячами. 10 листопада 1916 р. ученого відвідав М.Горький, що справив на нього велике враження⁸¹. Пізніше, укладаючи двотомну збірку української літератури, М.Горький саме М.Грушевському замовив спеціальну статтю “Огляд українського питання з історичного становища”. На жаль, через вибух революційних подій, громадянську війну та від’їзд О.Горького за кордон, ця збірка, що вже знаходилась у видавництві “Парус”, так і не побачила світ. Подібна доля спіткала й інший цікавий проект М.Грушевського та О.Горького – збірку статей “Украина и Россия в их духовной жизни”⁸². У Москві М.Грушевський також зустрічався з багатьма російськими політиками, зокрема, з О.Керенським.

Багато часу в Москві М.Грушевський присвятив організації наукового життя, що стало можливим завдяки великій кількості

українського студентства та молоді. Так, він займається упорядкуванням українського відділу в студентській книгарні, організацією українського наукового товариства, лекційною діяльністю. В січні 1917 р. вдалося зібрати перше засідання УНТ в Москві. Хоч його наукові сили й були порівняно незначні, Товариство почало проводити наукову та освітню роботу серед московських українців.

В Москві М.Грушевський зустрів свій п'ятдесятилітній ювілей. З цієї нагоди в грудневому номері "Украинской жизни" було вміщено дві статті: "На громадському посту" О.Лотоцького, в якій давалась висока оцінка громадсько-політичної діяльності М.Грушевського; та М.Василенка "Проф. М.С.Грушевський як історик", що висвітлювала різнобічність та вагомість наукового доробку ювілянта.

Після Лютневої революції життя М.Грушевського знову різко змінилося: 11 березня 1917 р. він залишив Москву та виїхав на Україну. Переживши небезпечну пригоду дорогою (вагон, в якому їхав Грушевський, через легковажність пасажирів, що розводили вогонь у купе, повністю згорів під Брянськом), історик 12 березня прибув до Києва, де одразу включився в активну політичну діяльність як голова української Центральної Ради⁸³. Варто підкреслити, що на початку, до Жовтневого перевороту, Грушевський виступав з позицій прибічника федералістського республіканського устрою Росії, за автономію України у складі цієї держави. При цьому федеративна Росія бачилась йому демократичною республікою як етап до політичної перебудови Європи у Європейську федерацію.

Протягом свого головування у Центральній Раді, М.Грушевський надзвичайно багато часу присвятив політичній публіцистиці, в якій розробив цілісну та ефективну програму українського державотворення⁸⁴. Згодом ці статті об'єднувалися ним у тематичні збірки. Таким чином постали, наприклад, брошури "Вільна Україна. Статті з останніх днів" (1917 р.), "З політичного життя старої України" (1917 р.) і "На порозі Нової України" (1918 р.). М.Грушевський надавав надзвичайно важливого значення цій публіцистиці, зважаючи на загальний невисокий освітній рівень українців та ступінь їх національної свідомості. Прикметною рисою політичної публіцистики вченого загалом, а в ті революційні часи особливо, була поважна історична аргументація запропонованих автором тез. Колишній секретар Центральної Ради М.Єремійв пригадував, що серед тодішніх діячів "не бракувало ні людей освічених, ні знавців історії, але ні один з них не дорівнювався М.Грушевському в умінні доточити свій історичний світогляд до

біжучої хвилі...”⁸⁵. Нерідко його політичні статті містили глибокі міркування історіографічного, історіософського та методологічного характеру. Яскравим прикладом цього може служити стаття “Історія і її соціально-виховуюче значення”, вміщена у збірці “На порозі Нової України: гадки і мрії”. З тексту статті повстає занепокоєння науковця глобальним проникненням політики та політиків у всі сфери суспільного життя, а також їхнім прагненням будь-якими засобами нав’язати масам свою спрощену, однокольорову візію світу та стосунків у ньому - все, що не узгоджується з їхнім баченням, оголошується помилковим, ворожим. Він вважав, що ця небезпечна тенденція роз’єднує та протиставляє людей, знищує загальнолюдські цінності - єдине, на підставі чого особистості і народи можуть знайти спільну мову. Вчений намагається визначити ті головні елементи цивілізованого підходу до історії та сучасності, котрі складають його неодмінну умову: це оцінка з погляду “гуманності, демократичності і соціалістичності”. Таким чином, М.Грушевський пропонує оцінювати історію та історіографію з двох взаємопов’язаних критеріїв: науковості і загальнолюдських засад. На його думку, тільки наука та культура можуть спричинитися поступу окремої особистості, народу, людства⁸⁶.

Політична діяльність практично не залишила часу для наукової роботи. Вже у серпні М.Грушевський поставив питання про свій відхід від головування у Раді, проте, під тиском представників різних партій, був змушений залишитися. Однак, незважаючи на велику зайнятість, М.Грушевський у цей час спромігся видати декілька популярних нарисів історії України (наприклад, “Про старі часи на Україні” й “Ілюстрована історія України”), шість частин “Всесвітньої історії в короткому огляді”. Фактично з перших днів перебування у Києві, він також підняв питання про створення Української академії наук. 29 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ учений запропонував обрати комісію з 12 осіб для розробки статуту Академії і окрему комісію, яка б вияснила фінансовий бік справи. М.Грушевський вважав, що УАН має органічно вирости з УНТ⁸⁷. На той час сам він не міг активно приступити до цієї справи, а обрана комісія працювала повільно, статуту так і не розробила, зібравши лише підготовчі матеріали.

Складний діалог між Центральною Радою та Тимчасовим урядом знищив Жовтневий переворот. Інтервенція більшовиків на Україну стала нелегким випробуванням для молодої держави та її керівника. Політичні установки М.Грушевського змінюються: він відійшов від орієнтації на Росію. Складений за активної участі М.Грушевського Четвертий універсал Центральної Ради прого-

лосив 25 січня 1918 р. незалежність України. При цьому М.Грушевський надалі дотримувався федералістських ідей, але закликав до укладання союзу з іншими державами, що виникли на руїнах Російської імперії, в межах проєктованої ним Чорноморської федерації⁸⁸. Під час наступу наприкінці січня більшовицьких військ на Київ, будинок М.Грушевського згорів, у вогні загинули колекції, численні книги та рукописи. Михайло Сергійович у автобіографії наголошував на невідповідності знищення його будинку: “Під час облоги Києва большевиками... їх головний комендант розстріляв нашу хату запальними кулями, так що згоріла до тла з усіма колекціями і творами штуки української і мого приятеля В.Г.Кричевського, що жив там”⁸⁹. Під впливом цих негараздів померла мама вченого Глафіра Захарівна. Деякий час родині Грушевських довелося жити у будинку Центральної Ради.

Разом з іншими членами Центральної Ради, 28 січня М.Грушевський був змушений евакуюватися до Житомира⁹⁰. Перебування там учений використав для осмислення політичної ситуації, що склалася на Україні. Тут з-під його пера виходить стаття “Українська самостійність і її історична необхідність”, де доводиться історична неминучість проголошення незалежності. В Житомирі М.Грушевський приймає активну участь у законотворчій діяльності Центральної Ради. За його безпосередньої участі були прийняті закони про герб, громадянство та грошову одиницю УНР. 9 березня Центральна Рада знову повернулася до Києва з німецькими військами, що зайняли Україну.

Політика Центральної Ради швидко почала викликати невдоволення різних прошарків населення. 29 квітня на з’їзді Союзу земельних власників було обрано нового голову держави – проголошено гетьманом колишнього генерала царської армії П.Скоропадського. Побоюючись арешту, М.Грушевський був змушений перейти на нелегальний стан. М.Грушевський рішуче засудив гетьманський переворот, вульгарно реалізований за допомогою німецької армії. Його ставлення до нової влади, утвореної “спількою наших поміщиків і німецьких генералів”, було вкрай негативним і саркастичним⁹¹. Цей негатив поширився і на ті заходи, що здійснював гетьманський уряд в освітній і науковій сферах. У цей час було піднято питання про створення української Академії. Клопотаннями міністра освіти М.Василенка, який залучив до цієї справи В.Вернадського, була організована комісія для вироблення законопроекту про створення УАН. До М.Грушевського звернулось ряд учених на чолі з В.Вернадським з приводу його можливої участі у створенні Української Академії Наук. М.Грушевський, проте,

вважав, що Академія повинна бути створена на підставі вже існуючого УНТ (В.Вернадський виступав за зовсім нову організацію). Крім того, на думку М.Грушевського, в умовах гетьманату це буде російська академія на Україні. Вчені не дійшли до порозуміння⁹². Пізніше Вернадський відзначав, що “велике почуття власної значущості, котре просякло Грушевського, та його честолюбність надали його перебуванню в Україні дуже важкої форми”⁹³.

Наприкінці 1918 р., після повалення гетьманату та приходу до влади Директорії, М.Грушевський вийшов з підпілля, намагався реанімувати ідеї Центральної Ради, але зустрівши опозицію з боку нової влади, залишив Київ. Учений вирішив повернутися до Львова. Родина вирушила туди наприкінці січня 1919 р. До кінцевого пункту призначення вони добратися не змогли і зупинилися, як більшість тих, хто виїхав, у Кам’янці-Подільському. Поселилися в будинку колишнього “предводителя дворянства” разом з родиною О.Жуковського. Тут М.Грушевський був обраний почесним головою місцевого Трудового конгресу, редагував газету “Життя Поділля” – орган української соціалістичної партії та розпочав роботу над підготовкою українських підручників, зокрема, підручника з історії України для трудової школи, що побачив світ лише 1921 р. у Відні⁹⁴.

Погодившись на пропозицію ЦК УПСР виконувати обов’язки голови Закордонної делегації цієї партії, вчений був делегований на з’їзд II Соціалістичного Інтернаціоналу. У березні М.Грушевський виїхав через Станіслав до Праги, куди прибув 18 квітня. Так розпочався еміграційний період життя та діяльності М.Грушевського – один із найменш досліджених у сучасному грушевськознавстві⁹⁵. Як відзначив А.Жуковський, в еміграційній добі життя М.Грушевського вирізняються два етапи: трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та пізніший дворічний (1922 – 1924 рр.)⁹⁶. За першого - Михайло Сергійович, голова Закордонної делегації УПСР, повністю віддавав себе партійній роботі: спрямовував дії партії, їздив на міжнародні конгреси, брав участь у чотирьох партійних конференціях УПСР за кордоном, визначав її ідеологію та програму, редагував закордонний орган УПСР, співробітничав із відомими зарубіжними партіями. У Празі вчений залишався до 17 червня. Перебування там було зумовлено підготовкою до конференції II Соціалістичного Інтернаціоналу в Люцерні (Швейцарія), яка в програмі намітила прийняти до складу Інтернаціоналу нові соціалістичні партії. Для інформування учасників конференції про українські справи М.Грушевський підготував у Празі три брошури французькою мовою: партійну програму УПСР, інфор-

мацію про земельний закон Центральної Ради та огляд про українську революцію 1917-1919 років. Згодом М.Грушевський переїхав до Парижа, де пробув три тижні⁹⁷. Там він взяв участь у низці нарад з французькими славістами та політичними діячами. Також плідними виявились його консультації з представниками соціалістичних партій нововизволених східноєвропейських республік – з інформаційною метою було вирішено видавати спільний журнал “Східна Європа” французькою та англійською мовами. Також у Парижі, з метою реалізації партійних завдань, М.Грушевським і його найближчими на той час односторонцями Ф.Савченком, Д.Ісаєвичем та М.Лозинським, за фінансового сприяння українців Америки, 26 липня 1919 р. був створений Комітет “Незалежної України” (КНУК)⁹⁸. Головною метою новоствореної громадської міжпартійної організації було інформувати світову громадськість про політичні цілі боротьби українського народу, обстоювати національні інтереси на міжнародній арені. КНУК проіснував недовго - до серпня 1920 р.

У першій декаді серпня 1919 р. М.Грушевський, разом із іншими членами української делегації, взяв участь у Люцернській конференції II Інтернаціоналу, на якій соціалістичні партії ухвалили декларацію про право на державний суверенітет України та інших східноєвропейських держав. Згодом М.Грушевський перебирається до Женеви, де з осені 1919 р. починає працювати заснований ним Український соціологічний інститут (УСІ). Він створювався на зразок КНУК, проте, мав не лише подібні до нього інформаційні завдання, але й, за задумом М.Грушевського, повинен був стати солідною науковою базою за кордоном. Місце заснування УСІ було зумовлене кількома причинами. М.Грушевський задумав створити у нейтральній країні “український культурний центр на зразок польського Раперсвіля, який би став базою для української культурної роботи і для інформування Європи з питань українського життя, історії та культури”, зібрати бібліотеку, видавати інформаційні видання. Швейцарія була обрана також як продовження традицій “старої Драгоманівської громади”, що працювала у Женеві в 1870-1880 рр., водночас як “традиційний інтернаціональний центр, де є багато національних організацій різних малих народів” та з огляду на те, що в лютому 1920 р. там мав відбутися конгрес II-го Інтернаціоналу, на котрий “не можна йти з порожніми руками”. Також там планувалося розміщення установ Ліги Націй⁹⁹. Крім центральної установи в Женеві, передбачалося відкрити філії цього інституту “міжнародного характеру” в кількох великих містах світу, створити його розгалужену систему. Таким чином,

задумана М.Грушевським інституція мислилася не в останню чергу як “українське представництво” в Європі, своєрідна форма народної дипломатії, оскільки ознакою того часу був брак зв’язків українства з культурними та суспільними колами в світі. Женевський період існування інституту був підготовчим, робота головним чином полягала в підборі співробітників, налагодженню зв’язків. Програма інституту, зокрема, полягала в тому, щоб “а) слідити за соціальним світовим рухом та соціологічними дослідженнями і популяризувати їх результати для українського громадянства; б) утворювати зв’язки з інтернаціональними та національними організаціями, котрі виражають собою сучасний соціальний рух та представляють в них українську національність; в) інформувати їх про соціальний український рух і українську літературу...”¹⁰⁰. Найбільш значною громадською акцією М.Грушевського як керівника інституту, було сприяння створенню на початку 1920 р. Товариства опіки нових республік Східної Європи, до якого ввійшли відомі вчені, політики, публіцисти. Товариство провело декілька мітингів і зустрічей для ознайомлення європейської громадськості з Україною. Одночасно УСІ розпочав випуск серії підручників з української історії та літератури французькою мовою. Активна видавнича діяльність УСІ була також стимульована тим, що в жовтні 1919 р. М.Грушевський підписав угоду з керівництвом Дніпросоюзу про видання праць українських учених, які перебували в еміграції. Проте, досить швидко, укладену з Дніпросоюзом угоду про видання книг доволі значним накладом із істотним гонораром, довелося в зв’язку з труднощами реалізації друкованої продукції скоригувати. Згідно з новою угодою, М.Грушевський отримав замість грошей 18% накладу виданих книг, тобто понад 15 тисяч примірників. Відтак, у той час М.Грушевському нерідко доводилося жити лише за кошти, зароблені з продажу в Америці через крамницю “Січковий базар” книжок, випущених на базі УСІ. Розгортання подальшої видавничої діяльності ставало неможливим через брак коштів. Відкликання конгресу II Інтернаціоналу та важкий матеріальний стан примусив перенести в 1920 р. УСІ до Праги як міста більш дешевого прожитку.

Характерною рисою празького періоду УСІ була тісна співпраця з УПСР. Так, спільними зусиллями 14 листопада 1920 р. в “Обецнім” домі у Празі була проведена академія пам’яті Михайла Драгоманова з приводу 25-ліття його смерті (голова оргкомітету – О.Жуковський). Перед присутніми виступили з доповідями М.Грушевський (“Значіння Драгоманова в соціальному і національному розвитку України”) та М.Шраг (“Соціальний світогляд Драго-

манова"). Оцінюючи цей етап своєї діяльності в ролі голови закордонної делегації УПРС М.Грушевський писав: "Я працював більш персонально, хоч і в тіснім контакті з товаришами (передусім з моїм товаришом по першій делегації Д.Ісаєвичом)... З моїм переїздом до Праги діяльність делегації набрала вповні колективного характеру, якої відбиттям були часті Конференції і з'їзди делегації і закордонних членів партії протягом другого року"¹⁰¹.

Надзвичайно активною у той час є публіцистична діяльність М.Грушевського. На сторінках кількох еміграційних видань, передусім, у редагованому ним часописі "Борітеся-Поборите!", він ініціював обговорення нових політичних реалій, що склалися на Україні та довкола неї. Особливу увагу вчений приділив позиціонуванню УПРС у відносинах із радянським керівництвом та емігрантськими політичними колами. Ця тема стала провідною вже в першому номері часопису, що відкривався відомою статтею М.Грушевського "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії". Стаття була спробою усталити ідеологію основних принципів соціальної та політичної програми українських есерів у контексті нових реалій політичного життя на еміграції, та, особливо, у радянській Україні. М.Грушевський намагався під постанови конференцій есерів підвести історично-ідеологічну аргументацію з минулого українського народу. Труднощі українських есерів пояснювалися вченим саме неврахуванням історичної традиції. Він нагадав про свою статтю до першого тому "Записок НТШ", в якій виправдовував дії так званих "татарських людей" та намагався екстраполювати ситуацію XIII ст. на ті реалії, що склалися у підрадянській Україні. Вчений закликав до пошуку компромісу з більшовицькою владою. "Ми переконались також, - писав він, - що об'єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське жите без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських, доброзичливих відносин з нею, навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з нинішньої мертвої точки"¹⁰². Зрозуміло, що після своєї появи, стаття викликала доволі гостру дискусію та зростаюче незадоволення в середовищі української еміграції про-радянськими настроями М.Грушевського.

Від 1921 року інститут діяв у Відні. Крім інформаційно-представницької функції, дедалі вагомішим напрямком стає суто наукова діяльність у галузі соціології, історії та інших суспільних дисциплін. Поворот до наукової роботи був зроблений, за словами

М.Грушевського, “виходячи з переконання, що в сей час глибокого соціального перелому більш ніж коли-небудь потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються”¹⁰³. Загалом, діяльність УСІ впродовж всіх періодів знайшла реальне втілення в трьох основних напрямках, визначених ученим: “як наукової робітні з соціології та близьких їй наук, як науково-педагогічної інституції і як видавничої організації”¹⁰⁴. До співпраці в інституті вченому вдалося залучити молодих талановитих людей. Звичайно, найближчим його співробітником була донька Катерина, яка займалася проблемами етнології, особливо розвитком примітивної культури людства та його відображенням у народному світогляді. Крім того, активно співробітничали в УСІ такі відомі наукові та громадські діячі як: Д.Антонович, В.Мазуренко, М.Шаповал, П.Христюк, М.Шраг, В.Старосольський, М.Лозинський, Ф.Савченко, М.Чечель, І.Штефан та ін. Це були представники різних політичних партій і напрямків, поєднувала їх можливість саме наукової роботи без ідеологічних перепон. М.Грушевському вельми імпонував такий стан речей. У Відні продовжувалась науково-популяризаторська лекторська робота інституту. На його базі в помешканні українського робітничого товариства “Єдність” були організовані безкоштовні загальнодоступні соціологічні курси для українських емігрантів (секретар - М.Чечель). Вони відкрилися 1 лютого 1921 р. викладами М.Грушевського “Початки з громадського й державного життя або генетична соціологія” та Д.Антоновича “Соціальні підстави розвою мистецтва”. Протягом року (з незначними перервами) по вівторкам і п’ятницям з 17.30 до 19.30 слухачі мали змогу прослухати, крім названих, лекції М.Шрага “Держава і державне право в минулому і нариси державного права в соціалістичній будуччині”, В.Старосольського “Теорія нації”, М.Чечеля “Криза капіталізму”, М.Шаповала “Нове господарство”, В.Мазуренка “Будова соціалістичного господарства”, І.Штефана “Кооперація і соціалізм”, П.Христюка “Історія української революції”. Вперше пробували свої сили в публічних викладах молоді співробітники УСІ Ф.Савченко та К.Грушевська. Такі наукові зібрання давали нагоду для обміну думками за визначеними лекторами темами, а тексти лекцій складали основу дальших публікацій УСІ.

Важливим напрямком діяльності УСІ була також організація педагогічної роботи. Для цього М.Грушевський підібрав відповідну бібліотеку, котру через брак коштів на помешкання та обслуґу

довелося здепонувати у Празькому університеті. Як зазначає В.Потульницький, основу цієї бібліотеки склали видання самого інституту, які за відповідною угодою надавалися на зберігання та користування історичному семінару при Карловому університеті¹⁰⁵. На жаль, педагогічна робота М.Грушевського на еміграції обмежилась лише циклом популярних лекцій, які він читав в рамках освітніх проектів УСІ. Через складне переплетення особистісних, політичних, психологічних, наукових та матеріальних обставин так і не було реалізовано його співробітництво з жодним із вищих навчальних закладів на еміграції – Українським вільним університетом, Українською господарською академією у Подебрадах, Українським Високим Педагогічним Інститутом ім. М.Драгоманова. Хоча, наприклад, його ім'я знаходимо серед фундаторів УВУ, а до УВПІ ім. М.Драгоманова, як дослідив В.Ульяновський, ученого навіть було обрано на посаду професора кафедри історії України¹⁰⁶.

Розбудовуючи структури УСІ, М.Грушевський особливу увагу приділив заснуванню власної видавничої бази. І саме у видавничій діяльності інститут досяг найбільших успіхів. За весь період його існування було видано десять найменувань книжкової продукції¹⁰⁷. Всю цю літературу сам М.Грушевський поділяв за тематикою та призначенням на декілька серій: популярно-інформаційну, надруковану французькою мовою, книжки якої безкоштовно розсилались УСІ по всіх найбільших бібліотеках світу для поширення відомостей про Україну; загальносоціологічну серію, що складалася з чотирьох монографій; стільки ж праць було присвячено історії України. Також М.Грушевський і його співробітники підготували до друку низку наукових розробок: систематичні бібліографічні покажчики української соціологічної й соціалістичної літератури за 1871-1920 рр., українознавства ХХ століття, праць Драгоманова; V і VI томи “Заміток” П.Христюка, розвідки К.Студинського з історії початків українського соціалістичного руху в Галичині, Д.Антоновича про соціальні основи еволюції мистецтва та ін. Грушевський планував взимку 1919 р. випустити I-й том “Річника” УСІ, в якому вмістити хоча б частину цього наукового доробку. Проте, через фінансову скруту вже в 1923 р. вся видавнича діяльність інституту припинилась. Розглядаючи діяльність УСІ, треба звернути увагу на одну дуже вагомую обставину. Створюючи його, М.Грушевський з самого початку орієнтувався на необхідність роботи свого дітища саме на Батьківщині. Складна політична ситуація в Україні і навколо неї не дала можливості дійти до порозуміння між М.Грушевським і більшовицьким урядом, хоча

ситуативні контакти між ними продовжувались. Так, у червні 1922 р. “Вукоопспілка” закупила у соціологічного інституту невелику партію літератури для розповсюдження в радянській Україні. Це були праці М.Грушевського, М.Лозинського, В.Старосольського, П.Христюка.

Відсутність необхідних джерел і літератури не дозволили вченому продовжити роботу над основною працею, тому відбулася тимчасова переорієнтація його наукових інтересів. В рамках наукової тематики занять УСІ М.Грушевський підготував важливу теоретичну працю “Початки громадянства. Генетична соціологія”. Ця праця була написана під враженням революційних подій 1917-1920 рр. Як і багато інших політиків та науковців того часу, збентежених виром драматичних подій, М.Грушевський намагався дати відповідь на питання: що є головною та постійною підставою людського життя - етнічне, соціальне чи політичне? Приводом для аналізу стала відома праця Ф. Енгельса “Походження сім’ї, приватної власності і держави”. Але поза тим, автор розглянув й інші поширені тоді соціологічні теорії. Сам соціологічний підхід не викликав “захоплення” у історика, оскільки всі соціологічні системи абсолютизували якийсь один бік соціального життя - чи то біологічний, чи то психологічний, чи то соціально-економічний тощо. На жаль, відзначав автор, нові матеріали про первісні форми людського суспільного життя свідчать про відсутність закономірної послідовності соціальних форм у різних народів. “І в міру того як виростає над економічною основою соціально-політична і культурна надбудова, – писав учений, – так різні її складники, різні елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціальну еволюцію, а між собою вступають в різні комбінації, борються, перемагаються, і дають ті чи інші варіанти в кожному окремим випадку”¹⁰⁸. Але наперед вгадати, який чинник стане провідним, неможливо. М.Грушевський виділив три головні чинники, які впливають на соціальні форми: біологічний, економічний і психологічний. Але зазначив, що складність соціального процесу кожен раз порушує їх єдність¹⁰⁹. Поряд із цим, дослідник визнав дію історичної закономірності (закону) як “тенденції певної однастайної еволюції”; ця закономірність діє на рівні емпіричних фактів, подібно до законів біологічних, економічних і психологічних. Взаємодія цих останніх і надає “той ритм, ту загальність, котра рішучо виводить соціологію за рамки чисто описових завдань, і робить її теж дійсною наукою про певні загальні і постійні тенденції і форми соціального розвитку”. Тому завдання соціології, як також і історії, “вибрати те, що становить властиву основу сього

риту”. У монографії М.Грушевський досконало продемонстрував неоднозначність і багатовимірність виникнення соціальних форм співжиття у різних первісних народів. Спостережливе око дослідника дозволило побачити діалектику суспільної еволюції. Ця діалектика виявляється в тому, що у суспільстві постійно відбуваються два паралельні процеси: соціальна диференціація (у розумінні ускладнення організації) і інтеграція соціальних елементів. Умовою успішного соціального розвитку і життя, - підкреслював Грушевський, - є наростання в черговій формі соціальної організації позитивного змісту форми наступної, антагоністичної. Зміна форм соціальної організації (рід-плем'я-держава) і є віддзеркаленням цього діалектичного процесу диференціації та інтеграції. Однак ця зміна не викликається якимсь одним провідним чинником, а комплексом факторів, з яких у різних народів і в різні часи переважають кожен раз інші.

Також у віденський період було втілено ще один фундаментальний проект М.Грушевського. Використовуючи доступні літературні джерела, а також матеріали перших томів “Історії України-Руси”, вчений розпочав активну роботу над багатотомною “Історією української літератури”, хоча відомо, що сама ідея праці та ґрунтовні підготовчі студії над нею відносяться до початку століття. За життя автора друком з’явилося п’ять томів цієї праці, доведеної до початку XVII ст., шостий том було випущено лише в 1995 р. Фактично, ця книга є дослідженням вітчизняного літературного процесу в широкому контексті української духовності. Визнанням надзвичайно плідної науково-організаційної діяльності М.Грушевського та солідності його творчого доробку, стало обрання вченого в 1919 р. закордонним членом Чеської Академії Наук¹¹⁰.

Попри активну науково-організаційну діяльність, М.Грушевський не полишає також громадські справи. Так, наприкінці 1921 р. він очолив віденський “Комітет помочі голодним України”, метою якого була матеріальна підтримка робітників науки, літератури, мистецтва та культури, а також широких кіл інтелігенції, робітників, селян. Окрім М.Грушевського, до президії комітету входили поет Олександр Олесь (О.Кандиба) та публіцист і видавець Юрій Сірий (Ю.Тищенко), дієву участь у допомозі голодуючим брав І.Коссак. Товариство працювало у тісному контакті з віденським радянським представництвом і збирало кошти головним чином за рахунок пожертв американських українців, оскільки віденська еміграція у своєму оточенні могла зібрати дуже небагато.

Політична ситуація на еміграції дедалі ускладнювалась. Все голосніше лунала критика на адресу М.Грушевського та звинувачу-

чення його у заграванні з радянською владою. Делегація УПРС за кордоном розкололася на віденську (М.Грушевського) та празьку (М.Шаповала) групи, між якими відбувалася досить гостра полеміка, яку вміло використовували у своїх політичних цілях представники радянської влади, що мали на меті розкол і розпорошення політичних сил еміграції. Все це, за словами М.Грушевського, призвело до важкого морального стану, який він переживав протягом 1922 р. Цей стан ускладнювався й матеріальними нестатками. Поступово у вченого визрівало рішення припинити політичну діяльність і цілковито заглибитися у наукову роботу. За словами самого М.Грушевського, “з огляду на принципіальні розходження” він вийшов з УПРС та склав свій мандат голови закордонної делегації. Певне дистанціювання від активної політичної діяльності дозволило вченому цілком зосередитись на науковій роботі.

В надзвичайно складних психологічно та матеріально умовах емігрантського життя перед М.Грушевським все гостріше постає проблема повернення в Україну. Вже на самому початку 1920-х років учений збирався на Україну й був переконаний, що “нам дуже потрібно порозумінне з більшовиками, а не їх упадок, що принесе Україні нову руїну й реакцію”. В листі до К.Студинського від 17 листопада 1923 р. М.Грушевський повідомив хронологію його запитів до повернення з боку представників радянської влади: 1921 р. – посол у Ризі О.Шумський через В.Кедровського запрошував М.Грушевського переїхати в Київ для праці в Академії Наук; квітень 1922 р. – запрошення на науково-технічний з’їзд у Харкові; весна 1923 р. – запрошення від Х.Раковського через М.Чечеля. Всі ці факти вчений просив оприлюднити після його переїзду до Києва в разі появи можливих інсинуацій у пресі¹¹¹. Основним мотивом повернення, як його пояснював сам М.Грушевський, було бажання продовжити “Історію України-Руси”. М.Стахів у своїх спогадах занотував, що в розмові з ним М.Грушевський висував ще одну причину, пов’язану з переконаністю історика у неминучості швидкої революції в радянській Росії, й виникаючій звідси потребі бути в цей час в епіцентрі подій на Україні¹¹². Після поширення інформації про бажання М.Грушевського повернутися до Києва, українські емігрантські кола намагалися відмовити вченого від цього кроку. Проте, його рішення залишилося незмінним. У серпні 1924 р. учений отримав офіційний запит Історико-філологічного відділу ВУАН про обрання та дав свою принципову згоду. На засіданні, що відбулося 31 грудня 1924 р. таємним голосуванням більшістю голосів проти одного його обрали дійсним академіком по кафедрі української історії.

Розуміючи складність свого майбутнього становища в Україні, М.Грушевський ще до повернення добився двох, як він гадав, серйозних “охоронних” грамот для себе. Перша – це лист за підписами голови ВУЦВК Г.Петровського та секретаря ВУЦВК О.Буценка, за яким йому надавалося право вільного проживання в межах УСРР та обіцялося, що з боку радянської влади не буде пред’явлено жодних звинувачень за попередню політичну діяльність¹¹³. Другою “грамотою” був лист за підписами голови Раднаркому УСРР В.Чубаря та голови ДПУ УСРР В.Балицького, в якому стверджувалося, що “академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванню не підлягає”¹¹⁴. Отримавши дозвіл на безмитний вивіз із Австрії частини бібліотеки, що зберігалася у Женеві, особистих книг і на пересилку бібліотеки з Праги, родина Грушевських вирушила на батьківщину. Дорога до Києва забрала п’ять днів. М.Грушевський повернувся до Києва 7 березня 1924 р. В інтерв’ю, даному по приїзді пресі, вчений заявив, що повернувся в Україну виключно задля наукової праці і, найголовніше, для закінчення “Історії України-Руси” та дослідження проблем первісної культури¹¹⁵.

М.Грушевський відразу зосередив в своїх руках керівництво науковими установами та структурами ВУАН в галузі історії. Умови життя та діяльності вченого були визначені на державному рівні, тому він небезпідставно сподівався на допомогу урядових інстанцій та окремих державних діячів у розбудові керованих ним історичних установ. Сповнений широкомасштабних планів, М.Грушевський одразу поринув у наукову роботу. Кафедра історії українського народу стала центром науково-організаційної діяльності історичної секції. Спочатку на кафедрі М.Грушевського було лише два штатних співробітники - його донька Катерина та небіж С.Шамрай. Вже 1924 р. було проведено 20 її засідань, на яких заслухано 38 доповідей, відновлено видання історичного квартальника (потім двомісячника) “Україна”, підготовлено науковий щорічник та черговий том “Записок” відділу, присвячений історичній тематиці. Всього в цих виданнях було надруковано 76 статей 53-х авторів. Того ж року до Харкова, Чернігова, Запоріжжя, Вінниці, Катеринослава і Житомира були споряджені експедиції, які заснували там дослідницькі осередки. Академік очолив також кілька інших наукових підрозділів, зокрема, історичну секцію колишнього Українського наукового товариства, археологічну секцію, ряд комісій: культурно-історичну, археографічну, історичної пісенності, по-районного розроблення історії України (з підкомісіями). Всього тоді під керівництвом М.Грушевського працювали 8 штатних і

9 нештатних (з оплатою) співробітників¹¹⁶. Така активна робота у перший рік перебування в Україні дала підстави М.Грушевському оптимістично писати до В.Кузіва: “З національного погляду маю добру віру в будучність... Зрештою в ніякі політичні справи не мішаюсь, в газетах не пишу, працюю виключно науково”¹¹⁷.

Великі надії покладав Грушевський на комісію порайонного розроблення історії України. До неї входили підкомісії старого Києва і Правобережжя, Лівобережжя і Слобожанщини, Степової України і Чорномор'я. Кожна з них розглядалася як організаційний центр координації місцевих сил для регіонального вивчення історії України. Згодом Грушевському вдалося добитися виділення на це додаткових коштів. 1926 р. в комісіях працювали 6 штатних і 60 нештатних співробітників¹¹⁸.

Археографічна комісія за рік провела 12 засідань, на яких розглядався стан археографії в різних регіонах республіки, плани видання праць М.Костомарова, питання пошуку та повернення в Україну вивезених архівних матеріалів, а також ішлося про скликання всеукраїнського археографічного з'їзду. Члени інших комісій з ініціативи Грушевського займалися дослідженням первісної культури, збиранням та опрацюванням пам'яток українського фольклору тощо. Загалом, уже протягом першого року роботи в Академії Грушевському вдалося зосередити зусилля порівняно невеликого колективу наукових співробітників на дослідженні основних тематичних та регіональних напрямів історії України. І хоча вони стосувалися переважно проблематики вже виданих праць ученого, слід зазначити, що наприкінці 1926 р. була створена й комісія з найновішої історії України.

Одразу після повернення з еміграції М.Грушевський поставив перед Наркомосом питання про переведення з Відня до Києва очолюваного ним УСІ. Після тривалого мовчання Наркомат освіти, якому підпорядковувалася ВУАН, дав негативну відповідь, посиляючись на відсутність “необхідних передумов і живих сил”. Через рік М.Грушевський знову звернувся з аналогічним проханням. Цього разу причина відмови формулювалася більш відверто: “З огляду на нестачу відповідних наукових сил, особливо вчених-марксистів”. Проте академік не здавався і восени на поліг на черговому розгляді питання про УСІ. І хоча була підтверджена попередня ухвала з цього питання, при кафедрі історії України дозволили відкрити кабінет первісної культури.

Водночас М.Грушевський запропонував перевидати його багатотомну “Історію України-Руси”. Президія Укрнауки у квітні 1925 р. визнала за бажане перевидання цієї праці, але висунула ряд

умов і зрештою зробила загальний висновок: "Відкласти до відповідного моменту". За життя вченого цей "момент" так і не настав.

Та хоча б які виникали складнощі і проблеми, О.Грушевський мав усі підстави в журналі "Україна" (листопад 1924 р.) написати у відновленому розділі "Хроніка": "З весни 1924 р. в житті Істор. секції починається оживлення з приїздом голови Секції Мих. Грушевського. Це підняло інтереси до діяльності Істор. секції, привернуло тих членів, що були відійшли за останні роки від діяльності Істор. секції, притягнуло нових"¹¹⁹. Поряд з великою науково-організаційною роботою, М.Грушевський продовжував плідно працювати над черговими томами "Історії української літератури" та дев'ятим томом "Історії України-Руси". В 1925 р. у Львові друком з'явилася праця "З історії релігійної думки на Україні", що була фактично написана ще на еміграції¹²⁰.

Не полишав М.Грушевський також і педагогічної діяльності, велику увагу приділяючи підготовці нових наукових кадрів. Центром підготовки початківців була Науково-дослідна кафедра історії України. Вона, фактично, мала подвійне підпорядкування, бо готувала кадри також і для вузів. Навчання молодих науковців дослідній праці під керівництвом М.Грушевського, який сам читав лекції та складав програми, добирав інших лекторів і визначав з ними необхідні, в контексті загальної програми підготовки, теми, мало велике значення. Система підготовки молодих кадрів в установах М.Грушевського включала ряд етапів: навчальний (озброєння методиками, методологією дослідження; усвідомлення основних проблем, нерозроблених чи мало досліджених питань історії України; опанування загальних курсів); початки дослідної праці (колективне опрацювання планових тем і обговорення їх на семінарах); самостійна наукова робота (промоційна праця, її захист та публікація). Для аспірантів науково-дослідчої кафедри були організовані читання (лекції) та колоквиуми з історії, соціології, економіки, марксизму. Зокрема, М.Грушевський вів лекції з сучасної соціології, проблем стародавньої думки, соціальних і культурних течій на Україні¹²¹. Для молодих учених влаштовувались також консультації, колективні дискусії, обговорення наукової літератури і були організовані гуртки¹²². За часи існування кафедри успішно захистили кандидатські дисертації О.Баранович, М.Ткаченко, С.Шамрай та інші. Саме вони склали ядро київської історичної школи М.Грушевського, до якої, крім вище названих, дослідниками відносяться К.Антипович, О.Баранович, С.Гаєвський, П.Глядківський, С.Глушко, В.С.Денисенко, В.Євфимовський, В.Ігнатієнко, М.Карачківський, П.Кияниця, Д.Кравцов, В.Кравченко,

І.Мандзюк, П.Нечипорепко, Л.Окиншевич, О.Павлик, Н.Степанишина, М.Ткаченко, С.Шамрай, В.Юркевич¹²³.

Плідна діяльність очолюваних М.Грушевським наукових підрозділів досить швидко дала вагомі творчі здобутки. Вже 1926 р. вийшли у світ “Український археографічний збірник”, “Пам’ятки українського письменства”, перша книга п’ятого тому “Історії української літератури”, дві книги “Первісне громадянство та його пережитки на Україні” (за ред. К.Грушевської), “Київ та його околиця в історії і пам’ятках” та ін. В 1927 р. у ВУАН діяло 18 науково-дослідних установ, що об’єднували понад 100 штатних і позаштатних співробітників, сфера наукових інтересів яких охоплювала всі періоди української історії та культури.

Чимало часу вчений приділяв редагуванню журналу “Україна”, майже в кожному номері якого друкувалися його статті, рецензії та огляди. Журнал “Україна”, який виходив за редакцією М.Грушевського у 1924-1930 рр., став центральним історичним та українознавчим органом, в якому співпрацювали наддніпрянські, галицькі та інші дослідники, котрі проживали за межами України. Найбільшою заслугою редколегії журналу слід вважати публікацію творчого доробку істориків українського відродження 20-х рр., праці яких були підготовлені на широкій, унікальній, значною мірою втраченій сьогодні архівній базі. Світ побачили чимало безцінних джерел, невідомі літературні твори, багатющій епістолярій. Журнал постійно вміщував бібліографічні огляди літератури, знайомив читачів з новітніми розвідками зарубіжних авторів з проблем слов’янознавства, соціології, суспільної думки. Видання віддало належне пам’яті не тільки, за словами М.Грушевського, корифеїв боротьби за “національне розкріпачення України”, а й десятків “заслужених для української науки і українознавства діячів”. У спеціальній рубриці “Некрологія” було вміщено понад 80 коротких повідомлень про життя і діяльність цих людей. “Україна” залишається чи не єдиним джерелом вивчення діяльності Історичної секції ВУАН та її голови. М.Грушевський був одним із найактивніших авторів журналу, опублікувавши там понад 20 ґрунтовних статей, близько 50 рецензій і оглядів, десятки заміток, некрологів, реплік¹²⁴.

Завдяки наполегливим домаганням М.Грушевського і відповідним заходам уряду УСРР, йому були створені досить пристойні, як на ті часи, умови для наукової діяльності. Однак вона була б набагато результативнішою, якби вченому не доводилося вести боротьбу на два фронти: в Академії та проти республіканського центру. Керівництво ВУАН, особливо С.Єфремов і А.Кримський,

зустріло М.Грушевського неприязно. Давалися взнаки старі стосунки. С.Єфремов - колишній заступник голови Центральної Ради - вважав, що її невдачі багато в чому зумовлені похибками М.Грушевського. Слід зазначити, що С.Єфремов та А.Кримський займали керівне становище не тільки в Історико-філологічному відділі, а й у всій Академії. Її президент В.Липський детально в справі керівництва установою не вникав, і організаційною роботою займався в основному неодмінний секретар А.Кримський. С.Єфремов же як віце-президент був ще й головою господарської управи. Однак Єфремову і Кримському доводилося зважати на величезний авторитет Грушевського не тільки у науковому світі, а й серед широких кіл громадськості УСРР. Крім того, їм не були повністю відомі умови повернення вченого з еміграції і плани керівництва республіки щодо Грушевського. Знаючи його характер, вони не без підстав побоювалися претензій Михайла Сергійовича на особливе місце в академії, а це, в свою чергу, означало б суттєве обмеження штатно-фінансових можливостей очолюваних ними підрозділів. На перших же засіданнях Історико-філологічного відділу між його керівництвом і Грушевським склалися напружені стосунки. Вони зумовлювалися не тільки упередженим ставленням Кримського та Єфремова до Грушевського, а й намаганнями останнього добитися реалізації своїх інтересів, не зважаючи на реальні можливості. Не сприяли нормалізації стосунків й постійні небезпідставні чутки про бажання влади змінити керівництво Академії та бачити на посаді її президента М.Грушевського. Стосунки між Грушевським та його опонентами загострювалися. Наприклад, 15 листопада 1924 р. на засіданні відділу виник конфлікт між Кримським і Грушевським. Останній наполягав на праві авторів друкувати в журналі "Україна" статті з використанням старого галицького правопису. Кримський різко заперечив проти цього. Зрештою, суперечка закінчилася особистими випадками. Єфремов і Кримський ладні були у всіх "гріхах" звинувачувати Грушевського. У свою чергу, Грушевський став ігнорувати заходи керівництва президії, як це було, наприклад, у березні 1925 р. коли ні він, ні його співробітники не були присутні на щорічному академічному урочистому акті. Дуже швидко це протиборство вийшло за межі відділу та Академії. Наслідком цього протистояння, в якому, як доводять сучасні дослідники, завинили обидві сторони, стало прискорення "реорганізації" Академії у напрямку її "комунізації".

Однак життя Грушевського ускладнювалося не тільки внаслідок внутріакадемічної боротьби. Фактично з моменту повернення, а саме з березня 1924 р., на нього було заведено справу-

формуляр, він був узятий на облік ДПУ разом з іншими колишніми членами УПСР, частина яких також повернулася в Україну. Проаналізувавши перші його кроки в Києві, зокрема появу в ВУАН через дві години після приїзду, виступ 11 березня 1924 р. на святкуванні Шевченкових роковин в Академії, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідувального відділення Київського губернського відділу ГПУ Г.Еймонтов підготував постанову про заведення справи-формуляра № 1023, ухваливши “взяти громадянина Грушевського М.С. на облік неблагонадійних”¹²⁵. По суті вже відтоді, впродовж десяти років, учений перебував під постійним наглядом ДПУ-НКВС, а в його оточенні було чимало таємних інформаторів, які докладно й систематично доповідали про його настрої, розмови, наміри, політичні симпатії та антипатії, його особисті стосунки, зв’язки з іншими діячами. Прискіпливо перлюструвалося листування академіка, деякі листи він не одержав, оскільки працівники ДПУ вважали недоцільним передавати їх йому. В.Пристайко та Ю.Шаповал у своєму дослідженні наводять вражаючі свідчення того, що не керівництво ВУАН, а саме співробітники ДПУ-НКВС вирішували долю можливих закордонних відряджень ученого та інші серйозні питання, пов’язані з його науковою діяльністю¹²⁶. З самого початку чекісти виокремлювали питання про те, з якою метою повернувся М.Грушевський. Версію про приїзд тільки задля наукової праці було відразу рішуче відкинуто. Постійно збиралися його критичні висловлювання щодо соціально-економічного й політичного стану в Україні, інформація про його плани сприяти розвитку української науки та культури. З повідомлень однозначно випливало, що академік веде подвійну гру, прагне скористатись умовами “українізації” у своїх “націоналістичних” розрахунках. Ось як, наприклад, характеризувався вчений у меморандумі до справи-формуляра: “Грушевський Михайло Сергійович, професор-історик і член Всеукраїнської Академії наук. Визначний український діяч. Колишній голова Центральної Ради. Після вигнання директорії УНР за межі України емігрував за кордон, де мешкав до кінця 1923 року. У 1923 році порушив клопотання про поворот до УСРР для наукової роботи. Про видання йому дозволу клопотались Кримський і Єфремов. Після приїзду в УСРР Грушевський почав працювати в ВУАН, де обраний академіком і головою Історичної секції історико-філологічного відділу. Почав вести боротьбу з групою Кримського і Єфремова... Грушевський оточує себе молодими українськими науковими діячами для того, щоб створити собі авторитет і опертя. За кордоном в українських колах користується величезною попу-

лярністю і авторитетом, і його особа оточена ореолом національного героя... Грушевський - переконаний самостійник, за відгуками агентури, і нині тільки-но чекає зручного випадку, щоб виявити себе"¹²⁷. Одразу після приїзду на Україну робилися спроби залучити вченого до публічної підтримки офіційної політичної лінії. Однак Грушевський всіляко ухилявся від публічних реверансів у сторону влади. Його відмова співпрацювати з пресою насторожувала керівництво ідеологічної служби КП(б)У, яке іноді не втримувалося від спокуси дошкульно нагадати вченому про його минуле.

У 1926 р. в Україні широко відзначали 60-річний ювілей М.Грушевського. Центральною подією ювілейних заходів стали урочистості 3 жовтня 1926 р. У переповненому залі Київського інституту народної освіти (сучасному університеті) зібралися науковці, викладачі, студенти, представники громадськості. Збори вступним словом відкрив голова оргкомітету П.Тутківський. Першим ювіляра вітав президент ВУАН В.Липський. У короткій промові він, зокрема, відзначив, що навіть якби Грушевський написав лише "Історію України-Руси", то й тоді б залишив людству нерукотворний пам'ятник. Академік Д.Багалій, говорячи про внесок ювіляра у розвиток української історіографії, також наголосив, що "Історія України-Руси" є першою монументальною синтетичною працею, підсумком всієї попередньої української історіографії, що відповідає вимогам європейської методології. Від імені оргкомітету доповідь про наукову діяльність М.Грушевського зробив проректор КІНО, колишній співробітник ВУАН проф. О.Гермайзе. Він розповів про основні віхи творчої біографії ювіляра: від приїзду у Львів - тодішній український П'ємонт - молодого, талановитого магістра й до сучасної праці патріарха української історіографії на чолі історичної секції Академії. Доповідач свідомо обійшов питання про роль Грушевського у роки революції і під час існування Центральної Ради. Однак саме на цих питаннях акцентували увагу представники офіційних установ і організацій. Найбільш послідовно ставлення офіційної влади до ювіляра виклав голова Київського окрвиконкому П.Любченко. Він досить прямолінійно охарактеризував громадсько-політичну діяльність М.Грушевського. Головне побажання ювілярові і водночас офіційним колам доповідач сформулював гранично коротко і відверто: "знищити неясність". Грушевського хотіли бачити серед тієї групи науковців, яка повернулася в робітничо-селянську країну, щоб працювати разом з робітниками та селянами. Однак ці політичні докори на адресу ювіляра потонули серед численних щирих, схвильованих і доброзичливих вітань. Грушевського привітали голова львівського НТШ

академік К.Студинський, ректори Мінського університету - проф. В.Пічета, Литовського - проф. Ю.Іонас, Кам'янець-Подільського ІНО - проф. В.Геринович, Київського ІНО - проф. С.Семко, академіки М.Малиновський, М.Василенко та багато інших. Двічі брав слово розчулений і схвильований Грушевський. Він дякував за щирі слова, особливо представників оргкомітету, чийми стараннями "це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне - на свято української науки, української культури". На його пропозицію учасники торжеств вшанували пам'ять визначних представників української науки - Костомарова, Антоновича, Драгоманова та інших. Він також закликав молоде покоління науковців завершити справу своїх славних попередників. Торкнувся ювіляр і такого болісного питання, як роз'єднаність українських земель, висловив сподівання на їх неминуче об'єднання в лоні робітничо-селянської України. Майже п'ять годин тривало вшанування Грушевського. Чимало часу зайняло оголошення численних привітань, що надійшли на адресу ювіляра. Їх надіслали нарком освіти РСФСР А.Луначарський, президент АН СРСР О.Карпінський, академіки В.Вернадський, В.Гнатюк, В.Бузескул, професори Д.Яворницький, Ф.Колесса та інші. На ювілей широко відгукнулися наукові установи та окремі вчені з Берліна, Берна, Братіслави, Відня, Женеви, Кракова, Загреба, Парижа, Праги, Риги, Рима. М.Грушевський отримав вітання від своїх колишніх колег по партії та Центральній Раді - В.Голубовича, І.Лизанівського, Н.Петренка, Ю.Ярослава, І.Шрага, В.Мазуренка. Незважаючи на прохолодні стосунки, надіслали телеграми М.Шаповал, Н.Григор'їв та В.Винниченко. Крім того, ювіляра щиро привітали десятки людей з різних міст, містечок і сіл республіки. Всі ці матеріали наступного року були видані від імені ювілейного оргкомітету окремою збіркою¹²⁸.

Ювілей значно ускладнив стосунки М.Грушевського з владою. Непорозуміння розпочалися вже під час підготовки свята. Так, виникли ускладнення при виданні автобіографії вченого. Вона складалася з тексту, виданого у Львові в 1906 р. і доповненого коротким описом життєвого шляху Грушевського за останні два десятиріччя. Даючи дозвіл на цю публікацію, офіційна влада розраховувала, що вчений критично оцінить свою діяльність на чолі Центральної Ради і висловить подяку радянській владі за можливість продовжувати наукову працю. Проте Грушевський обмежився констатацією подій, не даючи їм жодної оцінки. Більше того, в останній коректурі він зробив правку, і розповідь велася не від імені автора, а від третьої особи.

Ювілейні урочистості продемонстрували величезний авторитет і вплив М.Грушевського, що означало його незаперечне чільне місце в українській науці, а відтак в Академії. Стало ясно, що вчений залишається несхильним до кардинальних компромісів. Це похитнуло сподівання державно-партійних органів щодо нього. Тому в окремій постанові Політбюро ЦК КП(б)У "Про ювілей М.Грушевського" від 29 жовтня 1926 р. було вирішено переглянути питання про президентство М.Грушевського у світлі нових фактів. Про зміну ставлення офіційної влади до вченого свідчила і реакція урядових кіл на статтю М.Грушевського "Ганебній пам'яті" з приводу річниці Емського указу 1876 р., де вчений говорив про сучасні прояви "великоруської великодержавності". Ця стаття стала предметом критики наркома освіти О.Шумського в листопаді 1926 р. на зборах партосередку НКО. Шумський кваліфікував виступ ученого як спрямований на протиставлення радянської України союзним центрам, зокрема, Москві - столиці СРСР та центру світового пролетаріату. Шумський прямо висловив сумнів, чи співпрацює насправді Грушевський з радянською владою і чи діє на користь соціалістичного будівництва. Різко змінилася ситуація й з історичними установами вченого. Почастішали скорочення та нерегулярність виплат, все більше відчувалася відсутність засобів, книг, матеріалів, приміщень. ДВУ підняло ціну на часопис "Україна", і це зменшило кількість його передплатників на 20 %. Однак, незважаючи на такі неприхильні обставини, все ж у 1926 р. установи Грушевського видали найбільшу кількість наукової продукції¹²⁹. Ситуація ще більше погіршилася у 1927 р., коли було проведено реорганізацію Академії та переобрано її президію. М.Грушевському так і не запропонували обіцяний пост президента Академії, він, натомість, відмовився ввійти до складу її президії.

Незважаючи на загальне погіршення відносин із владою та припинення режиму сприяння, установи М.Грушевського, як і він сам, активно працювали. У 1928 р. було створено нові комісії - українсько-молдавську, старої історії України, української історіографії. Перша - займалася вивченням культурно-історичних взаємин двох народів. Актуальність цієї проблеми значно зростає з утворенням у складі УСРР Молдавської АСРР. Друга - зосередила зусилля на вивченні проблем прадавньої історії України, Київської Русі. Третя - розпочала роботу з підготовки до видання творчої спадщини В.Антоновича, плануючи опублікувати 8-9 томів праць ученого. Історична секція та її видання, редаговані Грушевським, постійно відзначали пам'ятні дати, пов'язані з життям і діяльністю визначних діячів української науки і літератури. Зокрема, спе-

ціальні наукові сесії були присвячені Шевченкові, Драгоманову, Костомарову, Лазаревському, Максимовичу. У березні 1928 р. таке засідання проводилося з нагоди двадцятиріччя з дня смерті учителя Грушевського - Володимира Антоновича. Вчений виступив з доповіддю на тему "З соціально-національних концепцій Антоновича". Матеріали цього засідання, наукові розвідки про вченого, його епістолярна спадщина згодом публікувалися у журналі "Україна". У листопаді 1928 р. з ініціативи Грушевського було відзначено двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві. У доповіді "Велике діло" фундатор товариства оцінив його як суто українське та суто наукове, що пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями раніше на ґрунті галицьким. Грушевський поіменно назвав усіх п'ятдесят зачинателів товариства, багатьох з яких на той час вже не було в живих. Матеріали цього наукового засідання також були вміщені у журналі "Україна". Якщо в цілому оцінити тогочасний науковий доробок історичної секції ВУАН, то кінець 20-х років став періодом найбільш плідної праці співробітників кафедри, численних комісій і самого Грушевського. Тоді вийшли в світ кілька випусків "Записок Історико-Філологічного Відділу", II-IV книги "За сто літ", наукові збірники за 1928-1929 рр., "Український архів" та ще кілька видань. Всі вони видані під редакцією М.Грушевського. Під керівництвом К.Грушевської підготовлено I-III випуски наукового щорічника "Первісне громадянство та його пережитки на Україні". Читачі отримали черговий дев'ятий том "Історії України-Руси" М.Грушевського. Саме тоді було підготовлено багато рукописів, які планувалося видати у наступні роки, але, на жаль, репресії проти Грушевського та керованих ним установ перервали задуману роботу. Більшість цих матеріалів, у тому числі й з історичної спадщини Грушевського, до цього часу не віднайдено.

З кінця 20-х років дедалі більше зростає напруга між ученим та радянським керівництвом республіки. Восени 1929 р., у зв'язку зі сфабрикованою справою СВУ, усуненням із Академії С.Єфремова та створенням цілком лояльної до влади президії, потреба в особі М.Грушевського як опонента групі Єфремова-Кримського відпала, що різко змінило ставлення з боку республіканського керівництва як до нього персонально, так і до його установ. У секретних звідомленнях того часу все частіше фіксується незадоволення вченого станом справ і висувається припущення про його повернення на еміграцію. Очевидно, саме через такі обставини, М.Грушевському було не тільки відмовлено поїхати за кордон у

наукове відрядження в 1928 р., але й не допущено його до участі у VI Міжнародному конгресі істориків в Осло влітку 1928 р., хоча він і був заявлений серед членів радянської делегації на чолі з М.Покровським¹³⁰. На цьому тлі перманентного наступу на М.Грушевського та його наукові установи певною спробою “заспокоїти” вченого, стривоженого тим, що влада не збирається виконувати обіцянки, можна розглядати його обрання в 1929 р. академіком АН СРСР.

Проте, цей успіх був останнім. “Великий перелом” 1929-1931 рр. не міг не зачепити такого знаного нонконформіста. Вже з 1928 р., як переконливо показав В.Заруба, влада взяла курс на розпорошення комісій та кафедр Грушевського. Збільшуючи штат історичних установ ВУАН, їх свідомо поповнювали за рахунок неприхильних до вченого істориків, зокрема співробітників-комуністів. На початку 1929 р. у ВУАН для протидії “грушев’янцям” створюється кафедра марксизму-ленінізму на чолі з О.Камишаном, а до історичних установ приєднується кафедра лояльно налаштованого до більшовиків академіка Д.Багалія¹³¹.

Саме останнього було використано спочатку для створення противаги, а згодом і для погрому школи Грушевського. Д.Багалій і М.Слабченко в листопаді 1929 р. запропонували поділити кафедри і комісії з історії України згідно марксистсько-ленінської періодизації історії. Реорганізація майже повністю ліквідувала установи Грушевського. Його комісії були або закриті, або передані Багалію, Слабченку та Яворському. Науково-дослідну кафедру історії України ліквідували, а її аспірантів передали Багалію. 1930 р. інституції Багалія, в тому числі й частина розгромлених установ Грушевського, були об’єднані в Науково-дослідний інститут історії української культури імені Д.Багалія на чолі з ним самим¹³². 4 січня 1930 р. ухвалою відділу від кафедри Грушевського була відокремлена Археографічна комісія й підпорядкована безпосередньо відділові. До її складу включили всіх академіків-істориків України.

Березнева сесія 1930 р. ВУАН ліквідувала всі порайонні комісії. Була залишена одна Комісія історії Західної України, яку відокремили від кафедри Грушевського й передали безпосередньо президії. Комісія старої історії України була закрита через наявність кафедри М.Слабченка. Сесія ліквідувала також науково-дослідну кафедру історії України та злила комісії історичної пісенності, культурно-історичну і кабінет примітивної культури¹³³. Було ліквідовано посади позаштатних співробітників. Всі ці ліквідації були формально закінчені 15 вересня 1930 р. постановою Наркомосу про створення інститутів. Академії накинули обов’язковий п’яти-

річний план роботи.

Проте, на цьому наступ на Академію, в тому числі на М.Грушевського та його установи, не закінчився. В липні-серпні 1930 р. установи ВУАН обстежували бригади і комісії від Робітничо-селянської інспекції. До комісії, крім державних і партійних посадових осіб, входили робітники київських заводів. "Авторитетна комісія" у висновках (на 52 сторінках) указувала на необхідність перебудувати роботу всіх установ 1-го відділу "під кутом зору сьогоднішнього дня", більше приділяти уваги марксистській методології історії, пов'язати свою роботу з широкими колами громадськості й організувати колективне її обговорення, дієвіше включитися у соцзмагання тощо. Історичні установи обстежувалися протягом двох тижнів, наслідком цього була "персональна чистка апарату" через "недостатню наукову кваліфікацію"¹³⁴.

30 серпня 1930 р. М.Грушевський надіслав в усі дотичні інстанції свою записку-протест проти подібної "ревізії" керованих ним закладів. Учений протестував проти визнання вартими наукового дослідження лише XIX-XX ст., особливо революційної доби. Такий підхід, писав він, був занадто вузький, хибний. Грушевський вказував, що його установам, співробітникам і йому самому комісія приділила найбільше часу (близько тижня) і винесла суто негативний вердикт. Учений нагадував, що за шість років його кафедра та пов'язані з нею установи випустили 80 книг (1400 друк. арк.), провели багато наукових засідань (1928 р. - 97 з 196-ма доповідями) з дискусіями та залученням широких позаакадемічних кіл, підготували численні наукові кадри (10 аспірантів захистили промоційні роботи і 15 працюють над ними), залучили до співпраці ряд зарубіжних (зокрема галицьких) учених, що вказувало, як "високо піднесено повагу історичної української науки в очах закордонного позаукраїнського світу"¹³⁵. Однак комісія звільнила трьох працівників з історичних установ, тоді як у цілому по ВУАН позбулися роботи десятеро. Наприкінці протесту Грушевський писав: "З жалем мушу відзначити, що при обслідуванні моєї кафедри і її установ ...яскраво визначився ухил на несприятливу оцінку і моєї персональної наукової роботи та діяльності як академіка-керівника установ. Робилися нічим не оправдані зусилля доконче приліпити моїм працям ідеалістичну марку. Представити мене керівником слабим і невдалим..."¹³⁶. Восени 1930 р. було припинено видання журналу "Україна", а підготовлений до друку номер знищено. Втім, учений навіть в тих обставинах не зламався і шляхом деяких інших українських істориків не пішов. Він вперто залишався на своїй позиції, демонструючи гідну поваги наукову та

громадянську мужність.

У січні 1931 р. відбувся пленум історичних установ, на якому замість очолюваної М.Грушевським історичної секції ВУАН було створено Історичний цикл. Тепер М.Грушевський очолював лише кафедру історії України. Очолював формально, оскільки в березні 1931 р. за викликом виїхав до Москви, куди разом із донькою Катериною прибув 7 березня. Дружина Марія Сильвестрівна ще якийсь час залишалася в Києві. 23 березня 1931 р. в Москві М.Грушевського заарештували. До цього часу один із його співробітників, професор Ф.Савченко, дав свідчення на допиті, що Грушевський повернувся на Україну для продовження політичної боротьби, об'єднання націоналістичних сил. Головні надії при цьому покладались на інтервенцію країн Заходу та кулацькі виступи. Було організовано контрреволюційну організацію, на чолі якої й став М.Грушевський. Оскільки передбачувана контрреволюційна діяльність Грушевського розгорталася на Україні, то академіка переправили до Харкова, де з 28 березня по 3 квітня було проведено інтенсивні допити. 28 березня, вже в Харкові, він зізнався у приналежності до "контрреволюційної організації", яку, за аналогією з недавнім московським процесом, назвали "Український національний центр". 31 березня вчений продовжував зізнання. 3 квітня його допитав голова ДПУ УРСР В.Балицький, на якому М.Грушевський підтвердив свої попередні зізнання. Наступного дня його відправили до Москви, де на зустрічі з начальником Секретно-політичного відділу ОДПУ Я.Аграновим, він підтвердив усі дані ним свідчення. Після цієї зустрічі М.Грушевського відпустили, взявши з нього обіцянку написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом. Проте, в середині квітня на черговій зустрічі із Я.Аграновим, М.Грушевський спростував версію про наявність "УНЦ" і свою керівну роль у ньому. Попередні свідчення він пояснив жорстким психологічним тиском на нього з боку слідства та своїм хворобливим станом¹³⁷. Учений опинився на свободі. Як стало відомо пізніше, вирішальну роль у звільненні історика відіграло клопотання його двоюрідного брата по материнській лінії, у той час заступника голови Держплану СРСР, члена ЦК ВКП(б) і ЦВК Г.Ломова-Опокова¹³⁸. Після звільнення Грушевський жив у Москві разом із дружиною та донькою. Брат Олександр Сергійович з дружиною залишилися в Києві¹³⁹. Арешт та допити значно погіршили психічний стан та здоров'я вченого. В одному зі спогадів читаємо, що Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка - настільки він змінився.

Грушевський багато не говорив, але “розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. “Якби ще раз отаке - не витримав би”, - зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував”¹⁴⁰. Він намагався продовжити повноцінні заняття наукою, але відірваність від рідного Києва та погіршення здоров’я заважали цьому. До того ж кримінальна справа не була припинена і вчений жив під загрозою нового арешту. Як справедливо зауважує Р.Піріг, останні роки життя і діяльності Грушевського після арешту 1931 р., звільнення та дозволу проживати в Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії. Академік жив у столиці, намагаючись знайти відраду в науковій праці. Його нерідко можна було зустріти в московських архівах і бібліотеках. Він не облишав праці над черговими томами “Історії України-Руси” та “Історії української літератури”, хоч і слабував здоров’ям, особливо погіршився зір. Як і раніше, все його листування підлягало перлюстрації, хоча частина кореспонденції з Києва відправлялася з вокзалу, а відтак не потрапляла до чекістів. У Москву Г.Шамрай, О.Грушевський та його дружина надсилали академікові літературу для роботи, а також інші необхідні матеріали. На місці він мав можливість користуватися бібліотекою академіка М.Сперанського. За кілька років наукових пошуків у Москві вчений написав низку праць з минулого української історіографії, що були опубліковані в російських академічних виданнях. Деякі статті, як наприклад дослідження про народовольців¹⁴¹, учений надсилав для публікації в Україні, проте, там вони так і не з’явилися.

Мабуть, за порадою того ж Г.Ломова у серпні 1933 р. М.Грушевський звернувся з листом на ім’я керівника Держплану В.Куйбишева. В листі Грушевський підкреслював, що в результаті несправедливої розправи над ним, довкола вченого утворився певний вакуум спілкування, він просив повернути залишені у Києві наукові матеріали та тим самим уможливити повноцінну наукову працю. У супровідній записці до листа Г.Ломов відзначав, “що при гітлерівській ставці на Україну нам потрібно деякі імена в національно-українському русі тримати напоготові. Грушевський - крупне ім’я. Навряд чи його варто остаточно забивати в землю, він, безумовно, знадобиться у потрібну хвилину”.

Не припинялося, проте, переслідування Грушевського та його учнів на Україні. У 1931 р. у республіканській пресі та самій ВУАН почалася масова та тривала кампанія по викриттю політичних та історичних поглядів академіка¹⁴². Школа Грушевського фактично

була знищена, частину учнів змусили зрадити вчителя. В травні 1934 р. нарком освіти України В.Затонський звернувся до керівників республіки С.Косіора та В.Постишева із пропозицією виключити Грушевського з Академії наук України, оскільки складалася абсурдна ситуація, коли Грушевський отримував платню та перебував в офіційних стосунках із Академією, тоді як його погляди зазнавали жорсткої критики на всіх рівнях. Виключити Грушевського не встигли. У вересні 1934 р. родина Грушевських отримала змогу поїхати на відпочинок. Дорогу від Москви до Кисловодська через Мінеральні Води долали під пильним оком НКВС. Відпочинок у Кисловодську перетворився для Грушевських на трагедію. Вже в жовтні Михайло Сергійович захворів, 12 жовтня у санаторії йому зробили операцію розтину карбункулу. Та полегшення не настало. За браком належних умов для проведення наступної операції, 13 листопада вченого довелося в “тяжкому стані” перевести до Кисловодської міської лікарні. Виявлений Ю.Шаповалом sensationний документ - історія хвороби - детально зафіксував останні дні життя М.Грушевського¹⁴³. 16 і 22 листопада йому було зроблено переливання крові від доньки, котре не покращило стан хворого. 24 листопада 1934 р. він помер у Кисловодську. За постановою керівництва країни, М.Грушевський був похований у Києві на Байковому цвинтарі. Прикметно, що кримінальну справу проти М.Грушевського припинили лише в 1936 р.¹⁴⁴. Сім'ї М.Грушевського в довічне користування було надано будинок, в якому вони мешкали, та призначено персональну пенсію. При ВУАН було створено комісію для вивчення наукової спадщини академіка М.Грушевського; працювала в цій комісії донька вченого Катерина, котра встигла підготувати до друку та видати останній десятий том “Історії України-Руси”. Смерть Михайла Сергійовича дала поштовх до переслідувань членів його родини. Вже через кілька років після смерті М.Грушевського, у його сім'ї відібрали будинок та призначену пенсію. 10 липня 1938 р. Катерину Грушевську, котра від напруженої праці перенесла загострення туберкульозу, кинули у катівні НКВС як учасницю “антирадянської націоналістичної організації”. Вирок суду щодо хворої жінки був страшним: позбавлення волі у виправно-трудовому таборі на вісім років із поразкою в політичних правах на п'ять років та конфіскацією особистого майна. За деякими даними, померла вона 30 березня 1943 р. в Темлазі¹⁴⁵. Архівні документи свідчать, що ще 1944 р. М.Грушевська робила спроби розшукати доньку. Вона померла у вересні 1948 р., не знаючи, що пережила кохану доньку майже на п'ять років. Невдовзі після арешту Катерини – у серпні 1938 р. ареш-

тували її дядька – Олександра Грушевського. За стандартним у ті часи обвинуваченням – “участь в антирадянській націоналістичній організації” – його було засуджено на п’ять років заслання до Казахстану, де, за деякими даними, він і помер 1942 р.¹⁴⁶.

Надзвичайно плідна науково-організаційна та громадсько-політична діяльність М.Грушевського отримала докладне обговорення в історіографії. Література про життя та творчість ученого нараховує сотні найменувань, вона різноманітна і суперечлива, а її поява співпадає з часом виходу в світ перших творів ученого. У розвитку грушевськознавчих досліджень виокремлюються чотири основних періоди¹⁴⁷. Перший охоплює роки від кінця ХІХ ст. до смерті історика в 1934 р. Погляди вченого цього періоду аналізуються рецензентами його праць, опонентами, колегами, учнями. Особливістю тогочасної історіографічної рефлексії є її двобічність та відкритість – М.Грушевський відповідав критикам його наукових ідей, коректуючи та удосконалюючи власні професійні прийоми. Другий період - 1935-1939 рр. – позначений певними спробами започаткувати системне осмислення наукового доробку М.Грушевського. У той час з’явилися праці, де творча спадщина вченого вперше розглядалась як цілісний історіографічний феномен. Усвідомлюючи втрату видатного історика та визнаючи вагомість його внеску в українську історіографію, більшість дослідників, проте, критично охарактеризували творчу спадщину М.Грушевського. Серед надбань цього періоду зазначимо перші спроби цілісного погляду на багатоманітний доробок ученого (наприклад, праці М.Кордуби та І.Крип’якевича). Тоді ж у радянській історіографії розгорілася найбільш огульна критика історіографічної спадщини М.Грушевського. Третій період - найтриваліший, він охоплює 1939-1990 рр. У той час історіографічна творчість М.Грушевського вивчається, переважно, за кордоном. Розгляд лише друкованих творів, неможливість аналізу “індивідуальних” текстів, архівних матеріалів – одна з помітних рис цього періоду. Студії над творчістю М.Грушевського стали систематичними із заснуванням у США Українського Історичного Товариства та журналу “Український історик” і запровадженням нової українознавчої дисципліни – грушевськознавства. Останній період розвитку грушевськознавства, сучасний – 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. Студії над науковими ідеями вченого в наш час набувають особливої популярності та актуальності у зв’язку із загальним ренесансом біоісторіографічних досліджень. Безумовною перевагою сучасного етапу грушевськознавства є значне розширення джерельної бази, застосування нових дослідницьких

технологій. Це дало поштовх до створення оригінальних, хоча й не завжди беззаперечних, інтерпретацій творчості видатного вченого. Загалом, напрацьована протягом XIX-XXI століть наукова література про М.Грушевського, в якій досить повно освітлено його особистість та творчість, засвідчує подальший бурхливий розвиток молодій міждисциплінарній галузі знань - грушевськознавства. Перелік основних праць про життя і діяльність цієї постаті додається.

- 1 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. - № 9. – С.131.
- 2 Кучеренко М. Родовід та дитинство Михайла Грушевського // Календар “Благовіст” за 1997 р. – Турово-Ілавецьке, 1997. – С. 174-179.
- 3 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. - № 9. – С. 144-145.
- 4 Грушевський М. Щоденники (1883-1884 рр.). Передне слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. - № 3. – С. 17.
- 5 Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К.: Веселка, 1992. – С.198.
- 6 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. - № 9. – С.121.
- 7 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1992. - № 3-4. – С.138.
- 8 Грушевський М. Спомини // Київ. – 1988. - № 12. – С.121.
- 9 Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець. – С.199.
- 10 ЦДІАК. – Ф.1235. – Оп.1. – Од. зб. 275. – Арк.7.
- 11 Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К., 1890. – 34 с. (окрема відбитка).
- 12 П.Г.[Голубовський П.В.] Рец. на: Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века ... // Киевская старина. – 1890. – Т.XXX. – С. 334.
- 13 Див. докл.: Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.) // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. - Львів, 1995. – С.114-138.
- 14 Див. напр.: Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – С. 27, 34, 42.
- 15 Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1932. – Ч.1. – С. 64-66.
- 16 Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 289-290.
- 17 Там само. – С. 309-310.
- 18 Там само. – С. 460-461; 502-503.
- 19 Там само. - С. 422.
- 20 Szarlowski A.: Gruszewski M. Oczerk istorii Kijowskoj ziemi ot śmierti Jaroslawa do końca XIV wieku. Kijów, 1891; Gruszewski M. Wołyński wopros 1097-1102 // Kwartalnik Historyczny. – 1893. – S. 139-142; П.Г.[Голубовський П.В.] Грушевский М. Очерк истории Киевской земли... // Киевская старина. – 1892. – Т.XXXVIII. – С.431-438; Филевич И.П. Обзор главнейший сочинений и статей по западнорусской истории за 1891 год // Славян-

- ское обозрение. – Спб., 1892. – Т.1. – С.418-421; Русская мысль. – 1893. – Кн.3. – С.188-192. Огляд був поданий без авторства.
- 21 ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.1028. – Арк.65 зв. – 66.
- 22 Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець. – С. 201.
- 23 Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). – Львів, 1996. – С. 597-607.
- 24 Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т.1. – С.1-28.
- 25 Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). – К., 1997. – С.242.
- 26 Зашкільняк Л. М.Грушевський і Галичина (до приїзду до Львова 1894 р.). – С.114-138.
- 27 Винар Л. Австрійські урядові документи про призначення Михайла Грушевського професором Львівського університету // Український Історик (далі – УІ). – 1986. - № 4. – С. 85-86.
- 28 Там само. – С. 86.
- 29 Н.В. [Н.В.Молчановський] Рец. на: Грушевський М.С. Барское староство... // Киевская старина. – 1895. – Т.XLVIII. – С.103-112; Jablonowski A. Starostwo barskie (Hruszewskij M.: Barskoje Starostwo. Istoryczeskije ocerki. Kijew 1894) // Kwartalnik Historyczny. - 1894. – S.64-73.
- 30 Возняк М. Ол. Кониський і перші томи “Записок” (з додатком його листів до Митрофана Дикарева) // Записки НТШ. – Львів, 1929. - Т. 150. – С. 375.
- 31 Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівським університеті 30 вересня 1894 р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С. 11-13.
- 32 Там само. – С.13.
- 33 Див. напр.: Діло. – 1894. – Ч. 220; Lewicki A.: Hruszewskij M. Wstupnyj wyklad z dawnoji istoriji Rusy // Kwartalnik Historyczny. - 1895. - S. 565-567.
- 34 Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич : Відродження, 1992. – С. 82.
- 35 Дашкевич Я. Михайло Грушевський – організатор української національної науки // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Львів, 1994. - С. 94-95.
- 36 Дашкевич Я.Р. Михайло Грушевський і початки організації української науки // Вісник Академії Наук УРСР. – 1991. - № 9. – С. 52-60.
- 37 Див. докл.: Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. Праці Історико-філософської секції. – Львів, 1991. - Том ССХХІІ. - С. 392-411.
- 38 Див. докл.: Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 54-97.
- 39 Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність // Великий Українець. - С. 460.
- 40 Качмар В., Марискевич Т. М.Грушевський і змагання за український університет у Львові // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 25-27.
- 41 Див. про це докл.: Горинь В. Львівська адреса Михайла Грушевського // На

- службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Торонто-Париж-Львів, 2000. – С. 242-254; Дзюбан Р. Як одружився Михайло Грушевський // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 416-422.
- 42 Грушевський М. Автобіографія, 1906 р. // Великий Українець. – С. 206.
- 43 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – С. 1.
- 44 Там само. – С. 147.
- 45 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн.. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – С. 181.
- 46 Там само. – С. 4.
- 47 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5. – С. 385.
- 48 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.6. – С. 301.
- 49 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – С. VIII.
- 50 Див. докл.: Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. – 1999. – Ч.2-3. – С.233-253; Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ-початок ХХ століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002.
- 51 Грушевський М. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства // Статті по славянознавченню. – Спб., 1904. – Вып. 1. – С. 298-304.
- 52 Там само. – С. 303.
- 53 Див. докл.: Ісаєвич Я. Праця Михайла Грушевського “Про дві схеми східноєвропейської історії” – історіографічний і політичний контекст // Михайло Грушевський і Західна Україна. – С. 83-90.
- 54 Гнатюк В., Коренець Д., Кревецький І., Томашівський С., Франко І. Передмова // Науковий збірник, присвячений проф. Михайлови Грушевському учнями і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів: Видання Комітету, 1906. – С. VII-VIII.
- 55 Sprawozdanie Sekretarza Generalnego z czynności Akademii od maja 1894 roku do maja 1895 roku // Rocznik Zarządu Akademii Umijętności w Krakowie. – Rok 1895. – W Krakowie, 1895. – S. 59.
- 56 Кухар В. Михайло Грушевський: спроба залишитися поза політикою // Україна в минулому. – Випуск 5. – К. – Львів, 1994. – С. 108-122.
- 57 Грушевський М. Як мене спроваджено до Львова // Діло. – 1898. – Ч. 137. – С. 1.
- 58 Гунчак Т. Україна перша половина ХХ століття. – К.: “Либідь”, 1993. – С. 23.
- 59 Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Великий Українець. – С.226.
- 60 Грушевський М.С. Конституційне питання і українство в Росії // З біжучої хвилі. – К., 1907. – С.25-26.
- 61 Грушевський М.С. До наших читачів // Літературно-науковий вісник (далі – ЛНВ). – 1907. – №. 11. – С.178.
- 62 Рада. – 1910. – 1 жовтня.
- 63 До ювілею М.С.Грушевського // Рада. – 1910. – 15 червня.
- 64 Рада. – 1914. – 1 квітня.
- 65 Див. докл.: К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете Св. Владимира профессора Львовского университета Ми-

- хаила Грушевського. - К., 1908.
- 66 Грушевський М.С. Київське наукове товариство // Записки УНТ. - 1908. - N 7. - С.8.
- 67 Грушевський М. Галичина і Україна // ЛНВ. - 1906. - Т. 36. - С. 496.
- 68 Грушевський М. Наша політика. - Дрогобич: Коло, 2003.
- 69 Див. про це докл.: Пшеничний Є. Щадить цензорського олівця // УІ. - 1991-1992. - № 3-4. - С. 352-361; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т.Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. - Випуск 5. - Львів, 1995. - С. 143-156; Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика. - Дрогобич: Коло, 2003. - С. 6-24.
- 70 Грушевський М.С. Сараєвська трагедія // ЛНВ. - 1914. - N 6. - С.436.
- 71 Грушевський М.С. Автобіографія. 1914-1919 рр. // Великий Українець. - С. 215.
- 72 Грушевський М.С. Автобіографія. 1914-1919 рр // Великий Українець. - С. 215.
- 73 Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - С. 413.
- 74 К аресту М.Грушевского // Новое время. - 1914. - 2 декабря.
- 75 Звинувачується в шпигунстві (Невідомі джерела до біографії М.С.Грушевського). Уклав В.Музичук // Архіви України. - 1991. - N 6. - С.16.
- 76 Грушевський М.С. Автобіографія 1926 року // Великий Українець. - С. 238
- 77 Справа про висилку професора Грушевського // Великий Українець. - С. 366.
- 78 Див. докл.: Ссылка М.С.Грушевского. Подготовил Павел Елецкий // Минувшее: Исторический альманах. 23. - Спб.: Издательство Феникс, 1998. - С. 207-263.
- 79 Малик Я. Кримінальні переслідування Михайла Грушевського (1914-1934) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. - С. 421.
- 80 Грушевський М.С. Спомини // Київ. - 1989. - N 8. - С.109.
- 81 Там само. - С.117.
- 82 Див. докл.: Крутікова Н. Невідома сторінка з історії культури. Листування М.С.Грушевського та О.М.Горького // Слово і час. - 1994. - № 6. - С. 50-55; № 8. - С. 42-49.
- 83 Щусь О.Й. Березень-листопад 1917 року в житті М.Грушевського-державотворця // Архіви України. - 1996. - № 1-3. - С. 48-60.
- 84 Див. докл.: Верстюк В. Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року // УІ. - 2002. - № 1-4. - С. 280-289.
- 85 Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради (Сторінки зі спогадів) // УІ. - 1968. - № 1-4. - С. 103.
- 86 Грушевський М. Історія і її соціально-виховуюче значення // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. - С. 119-132.
- 87 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржасв С.М. М.С.Грушевський і Академія: ідея, змагання, діяльність. - К., 1993. - С. 35.
- 88 Див.: Копиленко О.Л. "Українська ідея" М.С.Грушевського: історія і

- сучасність. – К., 1991. – С. 129-169.
- 89 Грушевський М.С. Автобіографія // Великий Українець. - С.217.
- 90 Костриця М. Законотворча діяльність Центральної Ради в Житомирі // УІ. – 1997. - № 1-4. - С. 192-195.
- 91 Див. напр.: Грушевський М. По шкоді // УІ. – 1998. - № 1-4. – С. 108-118.
- 92 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадетіа: ідея, змагання, діяльність. – С. 39-40.
- 93 Вернадский В.И. Из дневника // Исторический архив. – 1997. - № 4. – С. 202.
- 94 Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. – лютий 1920 р.) // Борітеся-Поборите!. – 1920. - № 3. – С. 48-49.
- 95 Див. напр.: Потульницький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919-1924рр.) // Український історичний журнал (далі - УІЖ). - 1992. – №2. – С. 48-57; Потульницький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного Інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських) // Українська діаспора. – 1992. - Ч. I. - С. 98-109; Ульяновський В.І. Проекти українського соціологічного інституту М.С.Грушевського // Філософська і соціологічна думка. – 1992. - № 7. – С.109-123; Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // УІ. – 2000. – № 4. – С. 44-56; Ульяновський В. Чому не було створено “празьку історичну школу” Грушевського // УІ. – 2002. – № 1-4. – С. 209-256; Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. // УІЖ. - 2002. – № 1. – С. 96-125.
- 96 Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. – С. 99.
- 97 Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 – лютий 1920) // Борітеся-Поборите!. – 1921. - № 7. – С. 41
- 98 Див. про це докл.: Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. – С. 30-33.
- 99 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадетіа: ідея, змагання, діяльність. – С. 201-202.
- 100 Там само. – С. 203.
- 101 Грушевський М. В першій делегації української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 – лютий 1920) // Борітеся-Поборите!. – 1921. - № 7. – С. 53.
- 102 Грушевський М. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії. // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. - С. 234.
- 103 Цит. за: Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. – С. 33.
- 104 Цит. за: Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. – С. 52.
- 105 Потульницький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919-1924рр.). - С. 50.
- 106 Ульяновський В. Чому не було створено “празьку історичну школу”

- Грушевського - С. 224-230.
- 107 Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. - С. 34.
- 108 Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). - Прага, 1921. - С. 38.
- 109 Там само. - С. 41.
- 110 Проф. Грушевський членом Чеської Академії наук // Український прапор. - Відень, 1920. - 20 січня.
- 111 Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.). - Львів-Нью-Йорк, 1998. - 132 - 133.
- 112 Стахів М. Чому М.Грушевський повернувся в 1924 році до Києва? (Жмут фактів і уривок зі спогадів) // Записки НТШ. - Т. СХСVII. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. - С. 126-147.
- 113 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. - С. 61.
- 114 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - К.: Україна, 1996. - С. 33.
- 115 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. - С. 62.
- 116 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). - К., 1993. - С. 37.
- 117 Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. - С. 62-63.
- 118 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). - С. 38.
- 119 Грушевський О. Хроніка // Україна. - 1924. - Кн. 4. - С. 188.
- 120 Див. докл.: Рубльов О.С. Михайло Грушевський: перший рік у радянській Україні (спроба реконструкції) // УІЖ. - 1996. - № 5. - С. 50-71; № 6. - С. 3-25.
- 121 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). - С. 98.
- 122 Див про це докл.: Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.). - К., 1999.
- 123 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. - С. 157.
- 124 Див про це докл.: Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал "Україна" // УІ. - 1986. - № 1-2. - С. 5-20.
- 125 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - С. 22.
- 126 Там само. - С. 19.
- 127 Там само. - С. 23.
- 128 Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866-1926. - К., 1927.
- 129 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: ідея, змагання, діяльність. - С. 94.
- 130 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. - С. 53.
- 131 Заруба В. Знищення київської школи істориків Михайла Грушевського (1929-1934) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів міжнародної наукової конференції, присвяченої 125-й річниці від дня

- народження Михайла Грушевського. – С. 403-412.
- 132 Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадетіа: ідея, змагання, діяльність. – С. 123-125.
- 133 Там само. – С. 124.
- 134 Там само. – С. 126.
- 135 Там само. – С. 127.
- 136 Там само. – С. 127.
- 137 Див. про це докл.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – С. 94-102.
- 138 Див. про нього докл.: Білокінь С. Лист Георгія Ломова до Ганни Грушевської-Шамрай // УІ. – 1995. - № 1-4. – С. 184.
- 139 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – С. 124.
- 140 Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. Нью-Йорк-Київ-Торонто: Фондація ім. О.Ольжича, 1995. – С. 244.
- 141 Грушевський М. Вікопомна дата // Старожитності. – 1992. - № 18-19. – С. 9-13.
- 142 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – С. 124.
- 143 Шаповал Ю. Загадка смерті Михайла Грушевського // На службі Клію. Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – С. 283-284.
- 144 Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – С. 17.
- 145 Матяш І. Зірка першої величини. Життєпис Катерини Михайлівни Грушевської. – К.: Либідь, 2002. – С. 215.
- 146 Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – С. 169.
- 147 Винар Л. Вступ до науки грушевськознавства // УІ. – 1996. - № 1-4. – С.19-32.

І. Архів

Архів М.Грушевського у своїй сукупності є фундаментальним. Він складається з документальних і наративних джерел про життя, творчу, наукову та громадсько-політичну діяльність ученого, а також з інших матеріалів, які зберігаються в державних, відомчих архівах і музеях, рукописних збірниках наукових бібліотек, приватних колекціях тощо. За традиційною видовою класифікацією джерел ці матеріали підрозділяються на декілька видів, серед яких епістолярій, біографічні матеріали, рукописні та робочі матеріали до творів, бібліографічні матеріали й ін. Вони в хронологічному відношенні охоплюють період 80-х років ХІХ – першої третини ХХ століть і зберігаються в архівних сховищах Києва, Львова, Одеси, Кракова, Санкт-Петербурга, Москви, Сибірська, Воронежа та інших міст.

Найбільша кількість архівних матеріалів, які стосуються життя та наукової діяльності М.Грушевського, знаходяться у київських архівах. Особистий фонд М.Грушевського відклався у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві. Фонд 1235 “Грушевські – історики, філологи” відображає життя кількох поколінь родини Грушевських, починаючи з родоводу Сергія Федоровича Грушевського, батька видатного істо-

рика. Загальна кількість справ архіву Грушевських налічує 1500 одиниць зберігання, з них 905 одиниць належать особисто історикю. Основу архіву М.Грушевського, як вказує його дослідник І.Гирич, становлять: 1) документи львівського періоду (90-ті роки XIX ст. і до 1914 р.) з включенням також матеріалів про навчання у Тифліській гімназії та Київському університеті; 2) документи віденського періоду (1919 - 1923 рр.); 3) корпус документів та матеріалів, що сформувався після повернення М.Грушевського з еміграції (1924 - 1928 рр.). Як бачимо, не всі періоди життя та діяльності вченого охоплено архівними джерелами. Під час бомбардування Києва та обстрілу будинку М.Грушевського на Паньківській військами Муравйова у січні 1918 р. були знищені багата колекція зразків народної творчості, велика кількість документів за 1914 - 1918 рр. Це переважно матеріали, що стосувалися діяльності Михайла Сергійовича як голови Центральної Ради, а також підготовчі матеріали до "Історії української літератури" та деяких інших наукових праць. Відсутні в архіві історика й документи останніх років життя (1928 - 1934 рр.) - найцікавіша частина архівного корпусу, бо там знаходилися підготовлені рукописи ще не виданих томів "Історії України-Руси" та "Історії української літератури", а також матеріали для подальшої роботи над цими фундаментальними працями. Найбільшою є львівська частина архіву історика. Вона почала формуватися ще у гімназійні часи й була, очевидно, перевезена М.Грушевським до Львова, коли він отримав посаду професора університету. Сюди входять учнівські роботи з російської та української історії, роботи студентського періоду в університеті Св. Володимира, а також цікаві переклади українською мовою життійної літератури. Але найбільший щодо обсягу корпус матеріалів стосується творчого процесу над "Історією України-Руси" та "Історією української літератури". Віденський період творчої біографії М.Грушевського відображають матеріали та рукописи таких праць, як "Початки громадянства. Генетична соціологія" (1921 р.), "З початків українського соціологічного руху" (1922 р.). Вражає й епістолярій вченого. Серед його адресатів - понад 1000 чоловік. Важко назвати хоч одного відомого діяча української культури - письменника, історика, політика кінця XIX - початку XX ст., не представленого листуванням в архіві М.Грушевського. Листування складає понад 600 одиниць зберігання, які становлять безцінний документальний корпус про життя творчої інтелігенції, діячів культури та політики кінця XIX - 30-х років XX ст. Окрема частина документів М.Грушевського відображає політичну діяльність історика, який в еміграційний період очолював Закордонну делегацію Української партії соціалістів-революціонерів, редагував її друкований орган - журнал "Боротися - поборете", створив Комітет незалежної України, Український соціологічний інститут, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. У фонді зберігаються листи до діячів УПСР, політичні звернення й програмні партійні документи тощо. Досить значною є також літературна спадщина М.Грушевського. Це рукописи оповідань і поезій. Останню велику тематичну групу складають документи біографічного характеру - похвальні листи за відмінне навчання у Тифліській гімназії, копія атестату зрілості, відпускні вакаційні квитки, бібліотечний формуляр із записами книг, котрі читав М.Грушевський, перепустки до Центрального Київського архіву, лекційні книжечки професорів, курси яких слухав Михайло Сергійович. Пізніший час відображають матеріали про наукову діяльність вченого, грамоти і т. п. про обрання М.Грушевського у дійсні та почесні члени

різних наукових установ та товариств. Серед них - документи про членство в історичному Товаристві Нестора-літописця у Києві (1891 р.), Науковому товаристві ім. Т.Г. Шевченка у Львові (1893 р.), Краківській Академії Знань (1895 р.), Археографічній комісії Московського археографічного товариства (1896 р.), Чеській Академії Наук (1919 р.). Особливу частину архівного фонду становлять автобіографічні записи М.Грушевського, і насамперед, його щоденник за 1904 - 1910 рр. - кілька блокнотів, списаних дрібним і досить нерозбірливим почерком із значними скороченнями.

Значна кількість документів, що стосуються життя та діяльності М.Грушевського зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Ці документи були докладно занотовані в окремому каталозі, укладеному та виданому С.Кіржасвим. Попри брак особистого фонду видатного історика і громадського діяча України, у фондах Інституту рукописів зберігаються різноманітні джерела, що репрезентують творче надбання вченого, висвітлюють взаємовідносини М.Грушевського з культурно-науковими колами, величезні науково-організаційні досягнення та розвиток у другій половині 1920-х рр. створеної ним культурологічної школи. Ці джерела, насамперед матеріали творчого змісту, науково-організаційні документи, оригінали листів М.Грушевського, а також фотодокументи посіли своє місце у цьому каталозі. Матеріали наукового змісту - статті, розвідки, замітки, рецензії (в основному оригінали: автографи і машинописні примірники з виправленнями) зосереджені здебільшого у фонді X "Всеукраїнська Академія Наук", насамперед, серед рукописів редакційного портфеля наукового часопису "Україна". Матеріали літературного і публіцистичного характеру збереглися серед паперів Українського наукового товариства у Києві, у бібліотечі якого зосереджувалися рукописи та документи діячів української науки і культури XIX - поч. XX ст. Найчисленнішу групу документів М.Грушевського складають автографи його листів, що збереглися, передусім, у особистих архівах його кореспондентів. Групу документальних матеріалів офіційного змісту репрезентують заяви академіка з питань діяльності установ Всеукраїнської Академії наук з архіву академіка А.Кримського, численні автографі-рекомендації М.Грушевського діячам української культури та вченим у члени заснованого ним Українського наукового товариства.

Велика частина епістолярної спадщини М.Грушевського знаходиться також у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ця колекція налічує близько 300 листів вченого до І.Франка, О.Кониського, О.Маковея, О.Кобилянської, В.Доманицького, С.Єфремова, О.Олеся та інших діячів української культури. Практично всі вони були видані у першому томі "Листування Михайла Грушевського".

У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО) відклалися документи, які висвітлюють ставлення вищого партійно-державного керівництва УСРР до колишнього голови Центральної Ради. Сукупність цих першоджерел дозволяє висвітлити вироблення та реалізацію політичної лінії офіційної влади до вченого. Дослідник грушевськіани у фондах цього архіву Р.Піріг, поділяє всі документи на три групи. Першу з них складають матеріали фонду 1 - ЦК КП(б)У. Це рішення Політбюро, Оргбюро, Секретаріату, записки відділу пропаганди і агітації ЦК. За період 1921-1923 рр. вони відбивають вирішення вищими офіційними інстанціями питання про повернення вченого до України. Друга група документів зосе-

реджена у фонді 263 “Архівно-слідчі справи репресованих”. Насамперед, це справа так званого “Українського національного центру”, сфабрикована ДПУ, матеріали про арешт М.Грушевського та допити у Харкові, його звільнення та залишення на фактичному засланні у Москві. Третю групу документів складає епістолярія М.Грушевського. Вона зберігається у кількох фондах, наприклад, у фонді ЦК КП(б)У, у фонді Української партії соціалістів-революціонерів, у фонді “Український празький фонд”, у низці персональних фондів та ін.

У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України відклався масив документів, що насвітлюють діяльність М.Грушевського як голови Української Центральної Ради.

Документи, що дають уявлення про “репресивне” грушевськознавство – матеріали ДПУ-НКВС, котрі стосуються організації стеження за М.Грушевським і його оточенням та проведенням постійного широкомасштабного збирання “компромату” на вченого, відклалися у Державному архіві Служби Безпеки України. Там також знаходяться матеріали слідства за сфабрикованими спецслужбами справами антирадянських підпільних організацій “Спілка визволення України” та “Український національний центр”. Лідером останньої радянські спецслужби намагалися зробити М.Грушевського.

Значна кількість кіно- і фотоматеріалів про М.Грушевського відклалися у Центральному державному архіві кінофотофонодокументів України. Це, передусім, унікальні фотографії самого М.Грушевського різних періодів його життя, а також кілька документальних кінострічок, що ілюструють діяльність М.Грушевського на посаді голови Української Центральної Ради та його участь в академічних урочистостях радянської доби життя та творчості вченого. Також в архіві зберігається значна кількість фотодокументів, що стосуються рідних та близьких видатного історика – батьків Сергія Федоровича та Глафіри Захарівни, дружини Марії Сильвестрівни та доньки Катерини, брата Олександра та сестри Ганни тощо.

Матеріали, пов’язані зі студіями М.Грушевського в Київському університеті, відклалися у фонді 16 “Київський університет” Державного архіву міста Києва. Це, переважно, документи, що висвітлюють процес навчання майбутнього вченого в університеті – складання ним численних іспитів, зарахування до магістратури, офіційні звіти тощо.

Солідний пласт документів, які стосуються життя і наукової діяльності М.Грушевського, відклався також у львівських архівах. Переважно, вони стосуються періоду перебування М.Грушевського в Галичині. Найбільша кількість документів знаходиться в Центральному державному історичному архіві України у м. Львові. У фонді 146 Галицького намісництва у Львові зберігається листування з Міністерством віросповідань і освіти у Відні за 1893-1894 рр. про запрошення Грушевського для заміщення кафедри у Львівському університеті. Серед документів - автобіографія 1893 року, перелік основних праць та листи до Олександра Барвінського (1893 р.) зі згодою зайняти кафедру й прийняти австрійське підданство. Чи не найбільшу вагу мають документи фонду 309, пов’язані з величезною і багатогранною діяльністю Михайла Сергійовича як голови Наукового товариства ім. Шевченка у Львові й редактора його видань (1893-1913 рр.). Це, зокрема, протоколи загальних зборів товариства, засідань відділу та очолюваної ним Історико-філософської секції, звіти про діяльність товариства, записи у книзі обліку

членів, листування з різних організаційних питань. У фонді відклалися автобіографії Грушевського, рукописи статей, листування. Чимало сил і часу вимагали від Грушевського книговидавничі справи та праця редактора "Літературно-наукового вісника" у Львові протягом 1898-1906 рр. Листування його з дописувачами "ЛНВ", членами НТШ, зберігається в ряді особових фондів архіву: Ярослава Гординського (ф. 384), Володимира Охримовича (ф. 372), Богдана Ярошевського (ф. 367), Івана Шендрика (ф. 369), Михайла Павлика (ф. 663), Миколи Андрусяка (ф. 388). У самому ж фонді редакції "Літературно-наукового вісника" (ф. 401) міститься чимало рукописів М.Грушевського. Серед них - ранні літературні спроби, наукові статті, рецензії, некрологи. Окремі друковані праці Грушевського є у фондах Академічного товариства "Січ" у Відні (ф. 834), Романа Луканя - (ф. 364) та Кирила Студинського (ф. 362). У ЦДАЛІ зберігаються також окремі документи, пов'язані з громадсько-політичною діяльністю Грушевського у львівській період. Серед різноманітних матеріалів М.Грушевського найбільш об'ємною є, безумовно, його епістолярна спадщина. В особових фондах ЦДАЛІ зберігаються листи до галицьких адресатів: літературознавців К.Студинського та М.Мочульського, істориків І.Крип'якевича та С.Томашівського, М.Павлика, журналістів Я.Гординського та Я.Весоловського, бібліографа М.Андрусяка, політичних і громадських діячів В.Старосольського, графа М.Тишкевича, Ю.Романчука, В.Охримовича, Б.Ярошевського, І.Шендрика, літературознавців М.Федюшка (Євшана), А.Крушельницького, біолога О.Тисовського та багатьох інших.

Значна кількість матеріалів, пов'язаних із М.Грушевським, знаходиться у Відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаника. Ці документи пов'язані з прибуттям вченого до Львова на посаду професора новоствореної кафедри історії України у Львівському університеті, його працею в університеті та НТШ у Львові, в редакції "Записок Українського наукового товариства" та виданнях Всеукраїнської Академії Наук у Києві тощо. Ці матеріали знаходяться в особистих архівних фондах Барвінських, Заклинських, М.Возняка, В.Гнатюка, В.Щурата, І.Левицького, І.Калиновича, колекції рукописів колишньої бібліотеки НТШ у Львові та ін. Більшу частину цих документів становить епістолярій¹⁴⁷.

У Державному архіві Львівської області у фонді 26 "Особисті й персональні справи професорсько-викладацького складу і службовців" австрійського Львівського університету зберігається особова справа М.Грушевського як професора цього навчального закладу. Вона містить автобіографію вченого за 1894 р., список публікацій, офіційне листування та інші цікаві документи. Також в архіві зберігаються матеріали, пов'язані із членством вченого у багатьох освітніх організаціях (наприклад, фонд 298 "Товариство прихильників української літератури і мистецтва у Львові").

Архівні матеріали про М.Грушевського знаходяться також і в інших архівних сховищах України, Польщі та Росії, а також, в архівах ряду країн Європи.

II. Перелік найбільш докладних персональних бібліографій праць М.Грушевського

1. Реєстр наукових і літературних праць проф. М. С. Грушевського до року 1905 / Зладив І. Е. Левицький // Науковий збірник присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої

- праці в Галичині (1894-1904). - Львів, 1906. - С. 1-50.
2. Черкаський Б. Бібліографія // Грушевський М. С. Під зорями. - К., 1928. - С. 574-578.
  3. Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського: 3 нагоди шістдесятої річниці життя та сороковин наукової діяльності. К., 1928: ВУАН. Т. 1-3. - Т. 3. Матеріали до бібліографії друк. праць акад. Грушевського за 1905-1928 рр. / Д. Балика, О. Карпинська, Н. Козель, Н.Ципкина (упоряд.); В. Дорошенко (доп.) - К., 1929. - 104 с.
  4. Gregorovich A. Selected bibliography // M. Hrushevs'ky: The Traditional Scheme of Russian History and the Problem of a Ration Organization of the History of the East Slavs. / Edited by Andrey Gregorovich. - Winnipeg, 1966. - P.17-24.
  5. Wynar L. Mychailo Hrushevs'kyj: Biobibliographische Quelle 1866-1934. - Muenchen: Ukr. Freie Universitaet, 1984. - 68 S. - (Reihe: Monographien. - Bd 35).
  6. Wynar L. R. Michailo Hrushevskiy: 1866-1934: Bibliographic Sources. - New-York; Toronto: Ukr. Hist. Assoc, 1985 - XVIII + 203 p.
  7. Гамалій Г. М. С. Грушевський (1866-1934 р.р.): Бібліографія: Основні видання творів М. С. Грушевського; Про М. С. Грушевського // Рідна школа. - 1991. - № 11. - С. 90 - 92.
  8. Грановський Б. В. Академік М. С. Грушевський: Матеріали до біобіографії (1914-1934 рр.). - Вип. I. - К., 1991. - 25 с.
  9. Бібліографія науково-популярних та популярних праць М.С. Грушевського з історії України (уклав І. Б. Гирич) // Грушевський М. С. Ілюстрована історія України. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 536-539.
  10. Бібліографія праць Михайла Грушевського: 1917-1919 // М.Грушевський На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали. - Нью-Йорк, Львів, К., Торонто, Мюнхен, 1992. - №. 253-264.
  11. Список основних праць М. С. Грушевського // Великий Українець: Матеріали з життя й діяльності М. С. Грушевського. - К.: Веселка, 1992. - С. 548.
  12. Анотований список основних праць Михайла Грушевського з історії церкви в Україні / Уклад. М. Кузьомко, О.Дзюба // Духовна Україна: (36. творів). - К.: Либідь, 1994. - С. 553-557.
  13. Список наукових праць М. С. Грушевського та редактованих ним робіт, виданих Всеукраїнською Академією наук у 1925-1931 рр. // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920-1930-ті роки). 36. документів і матеріалів. - К., 1997.- С. 174-176.
  14. Joukovsky Arkady. Bibliographie // Mykhailo Hrouchevskiy. Sa vie et son oeuvre. - Paris, 1997. - P. 151-166.
  15. Хронологічний покажчик прозових творів М.Грушевського // Грушевський М. Із літературної спадщини / Упоряд. Г. Бурлака та інш. - К.: АТ "Книга"; Н.-Йорк: Б/в, 2000. - С. 409-410.
  16. Михайло Грушевський – перший президент України, академік. Біобіографія (1885-2000 рр.). Укладач Борис Грановський. – К., 2001. – 384 с.

III. Найважливіші праці М.Грушевського

1. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1890.

2. Грушевский М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1891. – 520 с.
3. Сергієнко М. [Грушевський М.] Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці // Записки НТШ. – Львів, 1892. – Т. I. – С. 1-28.
4. Грушевский М. Барское староство: Исторические очерки (XV-XVIII в.). – К.: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1894. – 404 с.
5. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 року // Записки НТШ. – 1894. – Т. IV. – С. 140-150.
6. Грушевський М. Історія України-Руси / Збірник Історико-філософської секції НТШ. – Львів, 1898. - Т. I. – 495 с.
7. Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // Записки НТШ. – Львів, 1898. - Т. XXIII-XXIV. - С. 1-30.
8. Грушевський М. Історія України-Руси / Збірник Історико-філософської секції НТШ. – Львів, 1899. - Т. II. – 403 с.
9. Грушевський М. Історія України-Руси / Збірник Історико-філософської секції НТШ. – Львів, 1900. - Т. III. – 700 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів: Друк. НТШ, 1903. - Т. IV. – 532 с.
11. Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства // Статті по славяноведенню. – Спб., 1904. – Вып. I. – С. 298-304.
12. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – Спб., 1904. – 380 с.
13. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів: Друк. НТШ, 1905. - Т. V. – 687 с.
14. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів: Друк. П.Барського, 1907. - Т. VI. – 640 с.
15. Грушевский М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – Спб., 1907. – 291 с.
16. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки УНТ. – 1909. – Кн. III. – С. 5-14.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів: Друк. П.Барського, 1909. - Т. VII. – 624 с.
18. Грушевський М. Українська історіографія і Микола Костомаров. Пам’яті М.Костомарова в двадцять п’яти роковини його смерті // ЛНВ. – К.-Львів, 1910. – Т. L. – Кн. V. - С. 209-225.
19. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – Київ, Львів: Друк. С.В.Кульженка, 1911. – 555 с.
20. Грушевський М. Наша політика. – Львів: Друк. НТШ, 1911. – 119 с.
21. Грушевский М. Киевская Русь. – Спб.: Тип. имп. Училища глухонемых (М.Аленовой), 1911. – Т. I. – 487 с.
22. Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці. – К., Львів, 1912. – 248 с.
23. Грушевский М. История украинского казачества. – К.: Тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1913. – Т. I. – 408 с.
24. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Львів, 1912. - Т. VIII. – Ч. 1. – 315 с.
25. Грушевский М. История украинского казачества. – К., 1914. – Т. II. - 476 с.

26. Грушевський М. Развитие українских изучений в XIX в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб., 1914. – Т. I. – С. 1-37.
27. Грушевський М. Історія українського народу // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Спб., 1914. – Т. I. – С. 38-360.
28. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1916. – Т. VIII. – Ч. 2. – 199 с.
29. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – Іг.: Друк. “Науч. дело”, 1917. – Ч. I. – 168 с.
30. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1917. – Ч. II. – 223 с.
31. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1917. – Ч. III. – 168 с.
32. Грушевський М. З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1917. – 126 с.
33. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1918. – Ч. IV. – 167 с.
34. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1918. – Ч. V. – 165 с.
35. Грушевський М. Всесвітня історія в короткім огляді. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1918. – Ч. VI. – 160 с.
36. Грушевський М. На порозі Нової України: Гадки і мрії. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1918. – 120 с.
37. Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р.: Статті й тексти. – К.: Друк. акц. т-ва “П.Барський у Київї”, 1918. – 63 с.
38. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. – Відень, 1921. – 328 с.
39. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. М. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. – Відень, 1921. – 212 с.
40. Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ-Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. 3. Видання друге. – 288 с.
41. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ; Львів: Друк. НТШ, 1923. – Т. I. – 360 с.
42. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ; Львів: Друк. НТШ, 1923. – Т. II. – 360 с.
43. Грушевський М. Історія української літератури. – Київ; Львів: Друк. НТШ, 1923. – Т. III. – 295 с.
44. Грушевський М. П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – Т. 1-2. – С. 97-109.
45. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – Львів: Друк. НТШ, 1925. – 160 с.
46. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: ДВУ-УАН, 1925. – Т. IV. – 692 с.
47. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна: В сорокові роковини // Записки НТШ. – 1925. – Кн. 3. – С. 3-20.
48. Грушевський М. Автобіографія: Друк, як рукопис. – К., 1926. – 31 с.
49. Грушевський М. Апостолові праці // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 3-20.
50. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: ДВУ, 1926. – Т. V. – Вип. 1. – 208 с.
51. Грушевський М. Історія української літератури. – К.: ДВУ, 1927. – Т. V. –

Вип. 2. - 204 с.

52. Грушевський М. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. - 1927. - № 1. - С. 9-39.
53. Грушевський М. Кілька слів про його [Лазаревського О. М.] наукову спадщину та її дослідження // Україна. - 1927. - № 4. - С. 3-17.
54. Грушевський М. "Малоросійськія песни" Максимовича і століття української наукової праці // Україна. - 1927. - № 6. - С. 1-13.
55. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. - 1928. - № 5. - С. 3-16.
56. Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. За редакцією академ. Михайла Грушевського. - К.: ДВУ, 1928. - С. III-XXI.
57. Грушевський М. Під зорями: Оповідання, начерки, замітки, іст. образи. - К.: Рух, 1928. - 557 с.
58. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Держвидав України, 1929. - Т. IX. Перша половина. - 601 с.
59. Грушевський М. Етнографічне діло Костомарова // Етнографічні писання Костомарова. - К., 1930. - С. I-XXIII.
60. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Прометей, 1931. - Т. IX. Перша половина. - 609-1596 с.
61. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Прометей, 1931. - Т. IX. Друга половина. - 631 с.
62. Грушевський М. Історія України-Руси. - К.: Вид-во АН УРСР, 1937. - Т. X. - 393 с.

IV. Основні праці про життя та діяльність М.Грушевського

1. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // ЗНТШ. - 1922. - Т. СХХХІІІ. - С. 1-26.
2. Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. - 1927. - № 1. - С. 160-217.
3. Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. - Львів, 1935. - 28с.
4. Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси. - Нью-Йорк, 1954. - Т.1. - С. I-XXIX.
5. Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Видає Українське Історичне Товариство: Рік III. - 1966. - Ч. 1-2 (9-10): В століття з дня народин Академіка Михайла С. Грушевського (1866-1934-1966). - 136 с.
6. Будорович Б. Михайло Грушевський в оцінці західно-європейської і американської історіографії // Визвольний шлях. - Лондон, 1967. - № 2. - С. 171-181.
7. Винар Л. Михайло Грушевський і наукове товариство імені Шевченка. 1892-1930. - Мюнхен, 1970. - 110 с.
8. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. - Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876-1976). - Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1978. - 236 с.
9. Румак Т. Mikhailo Hrushevsky and the politics of national culture. - Toronto, 1983. - 488 p.

10. Український Історик. Журнал У.І.Т. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство. Головний редактор: д-р Л.Винар, редактор: М.Антонович: Рік XXI / Том 21. – 1984. - Ч. 1-4 (80-84): У п'ятдесятиліття смерті М.Грушевського. – 323 с.
11. Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал “Україна” // Український історик. – 1986. - № 1/2. – С. 5-20.
12. Український Історик. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Рік XXVIII / Том 28. – Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів, 1991. – Ч. 1-2 (108-109): У 125-річчя народження Михайла Грушевського: 1866 – 1991 // Століття поселення українців у Канаді: 1891-1991. – 228 с.
13. Український Історик. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Рік XXVIII / XXIX / Том 28-29. - Нью-Йорк-Київ-Торонто-Мюнхен-Львів, 1991 / 1992. – Ч. 3-4 (110-111) / 1-4 (112-115): Михайло Грушевський: діяльність і творча спадщина. З нагоди 125-річчя від дня народження: 1866 – 1991. – 451 с.
14. Придак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - К. - Кембридж, 1991. – 80 с.
15. Копиленко О.Л. “Українська ідея” Грушевського. – К.: Либідь, 1991. – 183 с.
16. Крип'якевич І. Історично-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Том ССХХІІ. - Львів, 1991. - С. 392-411.
17. Тези доповідей та повідомлень науково-теоретичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження Михайла Грушевського. – Івано-Франківськ, 1991. – 80 с.
18. Потульницький В. Наукова діяльність М.Грушевського в еміграції (1919-1924рр.) // Український історичний журнал. - 1992.– №2. – С. 48-57.
19. Ульяновський В.І. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Вип.2. – С.263-280.
20. Пиріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – К., 1993. – 200 с.
21. Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Асадетія: ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 322 с.
22. Михайло Грушевський: 36. наук. праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження М.Грушевського. – Львів, 1994. – 487 с.
23. Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів: Видавництво “Світ”, 1995. – 352 с.
24. Винар Л. Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації: Статті і матеріали. – Нью-Йорк – Київ – Торонто: Фундація ім. О.Ольжича, 1995. – 302 с.
25. Український Історик. Журнал Українського Історичного Товариства. Журнал історії та українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Том / Рік XXXIII. – Нью-Йорк-Торонто-Київ-Львів-Мюнхен, 1996. - Ч. 1-4 (128-131): Михайло Грушевський: студії і матеріали. З нагоди 130-річчя від дня народження: 1866-1996. (Ювілейне видання). – 475 с.
26. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

27. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. - К.: Либідь, 1996. - 143 с.
28. Михайло Грушевський: (До 130-ї річниці від дня народження): Зб. матеріалів. - Херсон, 1996. - 43 с.
29. Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894-1914рр.) - Івано-Франківськ, 1997. - 210 с.
30. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського // Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV-XVIII ст.). - Львів, 1996. - С.577-623.
31. Спадщина Великого Українця: Наук.-метод. зб. матеріалів конф. присвяч. 130-й річниці ювілею М.С.Грушевського та п'ятій річниці незалежності України. - Ужгород, 1997. - 104 с.
32. Зашкільняк Л. М.С.Грушевський у Київському університеті (1886-1894 рр.) // Грушевський М.С. Щоденник (1888-1894 рр.). - К., 1997. - С.222-255.
33. Михайло Грушевський і сучасність: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.Грушевського. - К., 1998. - 85 с.
34. Веремчук А.П. Теоретичні основи виховання у працях М.С.Грушевського. - Рівне: Тетіс, 1998. - 158 с.
35. Юркова О. Діяльність науково-дослідницької кафедри історії України М.С.Грушевського (1924-1930 рр.). - К., 1999. - 432 с.
36. Зашкільняк Л. Методологічні погляди Михайла Грушевського // Україна модерна. - 1999. - Ч.2-3. - С.233-253.
37. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа "УНЦ" і останні роки (1931-1934). - К.: Критика, 1999. - 335 с.
38. Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському. - Львів, 1999. - 378 с.
39. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М.С.Грушевського: основні напрями та етапи діяльності // Український історик. - 2000. - № 4. - С. 44-56.
40. Масненко В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. - Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. - 284 с.
41. Гирич І.Б. Спадщина М.С.Грушевського і сьогодення // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник. - Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. - К., 2001. - С. 115-135.
42. Український Історик. Журнал історії і українознавства. Видає Українське Історичне Товариство: Том / Рік XXXIX. - Нью-Йорк-Київ-Львів-Торонто-Париж, 2002. - Ч. 1-4 (152-155): Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість. З нагоди 135-річчя від дня народження. (Ювілейне видання). - 576 с.
43. Михайло Грушевський - науковець і політик у контексті сучасності. Збірник наукових праць. - К., 2002. - 399 с.
44. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. // Український історичний журнал. - 2002. - № 1. - С. 96-125.
45. Ващенко В.В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису - сеанс прочитання авто монографії М.Грушевського): Моногр.

– Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2002. – 408 с.

46. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX–початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк-Дрогобич, 2002. – 236 с.

V. Перевидання фундаментальних студій М.Грушевського протягом 1989-2003 рр.

1. Грушевський М. Спомини. Публікація С.Білоконя. Вступ Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С.115-149; №10. – С.123-158; №11. – С.113-153; №12. – С.110-148; 1989. – №9. – С.114-157; №10. – С.122-158; №11. – С.112-155; №12. – С.111-132; 1993. – №2. – С.109-125; №3. – С.131-142.
2. Грушевський М. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства // Український історик. – 1989. – № 1-3. – С. 82-91; 1989. – № 4. – С. 60-68; 1990. – № 1-4. – С. 28-44.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524с.
4. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К.: Либідь, 1990. – 400с.
5. Грушевський М. Предок: Із белетристичної спадщини. – К.: Веселка, 1990. – 247 с.
6. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / [Передмова Я.Гояна]. – К.: Веселка. – 1991. – 46 с.
7. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – К.: Наукова думка, 1991. – 560с.
8. Грушевський М. Звичайна схема “русскої” історії й справа раціонального укладу історії східного Слов’янства // Вивід прав України. – Львів: МП “Слово”, 1991. – С. 7-14.
9. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
10. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736с.
11. Грушевський М. На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ. ст. Л.Винара. – Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен: УІТ, 1992. – 278 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1992. – Т.2. – 640с.
13. Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – 541 с.
14. Грушевський М. Щоденники (1883-1884 рр.). Передне слово, коментарі та публікація Леоніда Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С.28-35; №4. – С.12-19; №5. – С.13-24.
15. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1993. – Т. I. – 392 с.
16. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1993. – Т. II. – 232 с.
17. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1993. – Т. III. – 285 с.

18. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1993. – Т.3. – 592с.
19. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1993. – Т.4. – 544с.
20. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1994. – Т.5. – 704с.
21. Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894р. // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1994. – С.5-14.
22. Грушевський М. Духовна Україна. Збірник творів. – К.: Либідь, 1994. –
23. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1994. – Т. IV. – Кн. 1. – 332 с.
24. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1994. – Т. IV. – Кн. 2. – 316 с.
25. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 1. – 254 с.
26. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Либідь, 1995. – Т. V. – Кн. 2. – 351 с.
27. Грушевський М. Історія української літератури: В 6-ти т., 9 кн.. – К.: Обереги, 1995. – Т. VI. – 708 с.
28. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.6. – 680с.
29. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.8. – 856с.
30. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1995. – Т.7. – 628с.
31. Щоденники М.С.Грушевського (1904-1910). Публікація та коментарі Ігоря Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1. – С. 10-31.
32. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1996. – Т.9. – Ч.1. – 869с.
33. Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV – XVIII ст.). Післямова, примітки та покажчики Миколи Крикуна. – Львів, 1996. – 625с.
34. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6-ти ч. / (Ред. О. Рибалко). – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – Ч. 1 – 284 с. – (Б-ка журн. “Пам’ятки України”. – Кн. 27).
35. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6-ти ч. / (Ред. О. Рибалко). – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – Ч. 2. – 283 с. – (Б-ка журн. “Пам’ятки України”. – Кн. 28).
36. Всесвітня історія в короткім огляді: У 6-ти ч. / (Ред. О. Рибалко). – К.: Вид-во “Українознавство”, 1996. – Ч. 3. – 237 с. – (Б-ка журн. “Пам’ятки України”. – Кн. 29).
37. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1997. – Т.9. – Ч.2. – 870с.
38. Грушевський М. Щоденник (1888-1894 рр.). Підготовка до видання, передне слово, упорядкування, коментарі і післямова Леоніда Зашкільняка. – К., 1997. – 262с.
39. Листування Михайла Грушевського. Т. 1. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто, 1997. – 399 с.

40. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т. 12 кн. (Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.). – К.: Наукова думка, 1998. – Т.10. – 393с.
41. Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894-1932 рр.) / Упорядкування, археографічна передмова Г.Сварник. – Львів-Нью-Йорк, 1998: Видавництво М.П.Коць. – 268 с.
42. Михайло Грушевський: Із літературної спадщини. – Нью-Йорк – Київ, 2000. – 411 с.
43. Листування Михайла Грушевського. Т. 2. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто: УІТ, 2001. – 412 с.
44. Грушевський М.С. Твори: У 50 т.; / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 1: Серія “Суспільно-політичні твори (1894-1907)”. – 592 с.
45. Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5: Серія “Історичні студії та розвідки (1888-1896)”. – 592 с.
46. Грушевський М. Наша політика. – Дрогобич: Коло, 2003. – 244 с.